

Leergebied **Mens & Maatschappij**

Voorstel voor de basis van de herziening van de kerndoelen en eindtermen van de leraren en schoolleiders uit het ontwikkelteam Mens & Maatschappij.

curriculum.nu

VANDAAG WERKEN AAN HET ONDERWIJS VAN MORGEN

Colofon

Dit rapport is onderdeel van het advies 'Samen bouwen aan het primair en voortgezet onderwijs van morgen' van 10 oktober 2019. Curriculum.nu is tot stand gekomen en uitgevoerd onder gezamenlijke coördinatie van de VO-raad, de PO-Raad, CNV onderwijs, de Algemene Onderwijsbond (Aob), de Federatie van Onderwijsvakorganisaties (FvOv), de Algemene Vereniging Schoolleiders (AVS), het Landelijk Actie Komitee Scholieren (LAKS) en Ouders en Onderwijs. De uitvoering gebeurt in samenwerking met SLO, Nationaal Expertisecentrum Leerplanontwikkeling.

Het is belangrijk om leerlingen goed te blijven voorbereiden op de toekomst. Daarom hebben we in Nederland wettelijk vastgelegd wat leerlingen moeten kennen en kunnen in de vorm van kerndoelen en eindtermen: het curriculum. Deze landelijke doelen zijn dertien jaar geleden voor het laatst vastgesteld.

Om het curriculum te actualiseren, hebben leraren en schoolleiders voor negen leergebieden voorstellen gedaan die de basis vormen voor de herziening van de kerndoelen en eindtermen. Deze leergebieden zijn: Nederlands, Engels/Moderne vreemde talen, Rekenen & Wiskunde, Burgerschap, Digitale geletterdheid, Mens & Maatschappij, Mens & Natuur, Kunst & Cultuur en Bewegen & Sport.

In de periode maart 2018 tot oktober 2019 hebben zij in ontwikkelteams per leergebied de benodigde kennis en vaardigheden bepaald. Zij waren hierbij zelf aan zet, mét de inbreng van wetenschappers, lerarenopleidingen, vervolgonderwijs, scholen en vakverenigingen. Ook haalden zij feedback op bij leraren, ouders, leerlingen, maatschappelijke organisaties en het bedrijfsleven. De ontwikkelteams werden ondersteund door leerplanspecialisten.

De voorstellen zijn beperkt tot de kern van wat leerlingen moeten leren, waardoor leraren meer ruimte krijgen voor eigen invulling. Daarnaast verbetert de overgang van basisonderwijs naar voortgezet en vervolgonderwijs én de samenhang tussen leergebieden.

Leeswijzer

In dit document vindt u het voorstel van de leraren en schoolleiders van het ontwikkelteam Mens & Maatschappij. In hoofdstuk 1 vindt u een compact overzicht waarin de hoofdlijn van het voorstel wordt toegelicht. In de hoofdstukken erna kunt u de nadere uitwerking lezen. De inhoud is uitgewerkt in drie stappen: visie, grote opdrachten en bouwstenen. In de visie beschrijft het ontwikkelteam wat de relevantie en de kern is van het leergebied. De grote opdrachten zijn de essenties van het leergebied die van belang zijn voor de doorlopende leerlijn voor alle leerlingen, van primair onderwijs, speciaal onderwijs en alle sectoren in het voortgezet onderwijs. In de bouwstenen voor primair onderwijs en onderbouw voortgezet onderwijs zijn de essenties uitgewerkt naar kennis en vaardigheden die leerlingen nodig hebben om goed voorbereid te zijn op hun toekomst. De kennis en vaardigheden die benoemd zijn voor de onderbouw van het primair onderwijs zijn bedoeld ter inspiratie hoe een doorlopende leerlijn opgebouwd kan worden. De kerndoelen voor het primair onderwijs worden geformuleerd voor de bovenbouw van het primair onderwijs. Het team doet daarnaast aanbevelingen voor de bovenbouw van het voortgezet onderwijs.

Het voorstel van het leergebied Mens & Maatschappij staat niet op zichzelf. Het kent veel verbindingen met de andere leergebieden. Deze staan beschreven in de toelichting van het leergebied Mens & Maatschappij. Ook op www.curriculum.nu/mens-maatschappij kunt u een beeld krijgen hoe het leergebied Mens en Maatschappij samenhangt met andere leergebieden.

Inhoudsopgave

1. Voorstel van het leergebied op hoofdlijnen	5
2. Visie op het leergebied	11
3. Grote opdrachten en bouwstenen	16
Grote opdracht 1: Plaats en ruimte	17
Bouwsteen 1.1 Plaats en ruimte	18
Grote Opdracht 2: Tijd en chronologie	20
Bouwsteen 2.1 Tijd en chronologie	21
Grote opdracht 3: Welvaart, schaarste en verdeling	24
Bouwsteen 3.1 Keuzegedrag	25
Bouwsteen 3.2 Productie en organisatie	27
Grote opdracht 4: Welzijn	29
Bouwsteen 4.1 Welzijn	30
Grote opdracht 5: Ethiek	32
Bouwsteen 5.1 Waarden en idealen	33
Grote opdracht 6: Diversiteit	35
Bouwsteen 6.1 Mensbeeld en identiteit	36
Bouwsteen 6.2 Cultuur	38
Grote opdracht 7: Macht en gezag	40
Bouwsteen 7.1 Macht en gezag	41
Bouwsteen 7.2 Samenwerking en conflict	43
Grote opdracht 8: Vraagstukken	45
Bouwsteen 8.1 Globalisering	46
Bouwsteen 8.2 Duurzame ontwikkeling	48
Bouwsteen 8.3 Technologie	51
Bouwsteen 8.4 Ongelijkheid	53
Grote opdracht 9: Denkwijzen	55
Bouwsteen 9.1 Denken in continuïteit en verandering	56
Bouwsteen 9.2 Denken vanuit meerdere perspectieven	58
Bouwsteen 9.3 Denken vanuit de ander en jezelf	60
Bouwsteen 9.4 Denken in overeenkomsten en verschillen	62
Bouwsteen 9.5 Denken in oorzaken en gevolgen	64
Bouwsteen 9.6 Denken vanuit actoren en structuren	66
Bouwsteen 9.7 Denken in betekenis	68
Grote Opdracht 10: Werkwijzen	70
Bouwsteen 10.1 Informatie verwerven en verwerken	71
Bouwsteen 10.2 Onderzoeken	73
Bouwsteen 10.3 Waarderen, redeneren en argumenteren	75

4. Generieke aanbevelingen voor het leergebied.....	77
5. Generieke aanbevelingen voor de bovenbouw.....	79
BIJLAGE A: BEGRIPPENLIJST.....	87
Ontwikkelteamleden Mens & Maatschappij	89

1.

VOORSTEL VAN HET LEERGEBIED OP HOOFDLIJNEN

Het leergebied Mens & Maatschappij gaat over de mens, over groepen mensen en de wisselwerking tussen mens en omgeving. Leerlingen leren nadenken over het heden, het verleden en de toekomst.

Het leergebied Mens & Maatschappij omvat in het basisonderwijs de kerndoelen van Oriëntatie op jezelf en de wereld, 'natuur en techniek' valt bij curriculum. nu onder het leergebied Mens & Natuur. In het voortgezet onderwijs horen de schoolvakken aardrijkskunde, economie en bedrijfseconomie, filosofie, geschiedenis en (de varianten van) maatschappijleer tot het leergebied.

Wat we belangrijk vinden

Een complexe samenleving vraagt om leerlingen met zowel kennis als vaardigheden om maatschappelijke verschijnselen, ontwikkelingen en vraagstukken te begrijpen en te doordenken. Leerlingen leren hoe zij de wereld op verschillende manieren kunnen bekijken en doorgronden. Ze leren dat kennis over het verleden ons helpt het heden te begrijpen. En hoe mensen verschillend kunnen aankijken tegen de maatschappij.

Dit is het voorstel

In het voorstel staat expliciet beschreven welke kennis en vaardigheden (denk- en werkwijzen) leerlingen ontwikkelen. De kennisinhouden van betekenisvolle onderwerpen zoals macht, welvaart en welzijn zijn zo beschreven dat ze voor alle onderwijssectoren en in alle schoolvakken kunnen worden uitgewerkt.

In het voorstel is ook beschreven hoe de inhouden van de Mens & Maatschappijvakken samenhangen en elkaar aanvullen. In een latere fase zullen deze inhouden gedetailleerder worden ingevuld. Scholen maken zelf een keuze over het al dan niet behouden van de afzonderlijke M&M-schoolvakken.

Meer aandacht voor 'mens' in Mens & Maatschappij

In het leergebied kijken de leerlingen naar 'de maatschappij' en dus ook naar zichzelf. Hun eigen rol, eigen beelden en hun houding naar anderen en de omgeving hebben immers invloed op (het leven van) anderen. Meer aandacht voor 'de mens' en de eigen rol en betrokkenheid komt tot uiting in nieuwe onderdelen zoals ethiek en welzijn.

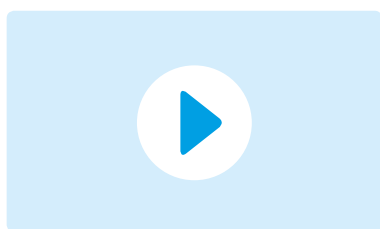
Voor de toepassing van kennis en vaardigheden zijn vernieuwende gemeenschappelijke denkwijzen beschreven, die voor alle Mens & Maatschappijvakken relevant zijn. Zoals denken vanuit meerdere perspectieven waarbij leerlingen een situatie vanuit meerdere invalshoeken leren te bekijken.

Meer samenhang tussen de Mens & Maatschappijvakken

Voor het **primair onderwijs** is in het voorstel de sociale kant van wereldoriëntatie beschreven. In alle uitwerkingen van kennis en vaardigheden is daarbij samengewerkt met het ontwikkelteam Mens & Natuur. Ook is de doorlopende leerlijn naar het voortgezet onderwijs is beschreven. Voor leraren wordt het zo eenvoudiger om de onderwijsinhouden op elkaar aan te laten sluiten. Tegelijkertijd blijven de inhouden passend bij de ontwikkelingsfasen van de leerlingen.

In het **voortgezet onderwijs** wordt de verbinding tussen de Mens & Maatschappijvakken versterkt met behoud van de eigenheid en het karakteristieke van de verschillende vakken. Voor de vaktaal, thema's en vaardigheden die relevant zijn voor het gehele leergebied, zijn een gemeenschappelijke taal en vaardigheden beschreven. Dit alles om de afstemming tussen vakken en de samenwerking te vergemakkelijken.

De verbinding met andere leergebieden zit onder meer bij Mens & Natuur, bijvoorbeeld vanuit aardrijkskunde. Daarnaast is er een sterke verbinding met het leergebied Burgerschap dat voor alle vakken binnen Mens & Maatschappij relevant is.

[Bekijk hier een korte animatie van de opbrengsten Mens & Maatschappij](#)

Schematisch overzicht van de grote opdrachten en de bouwstenen

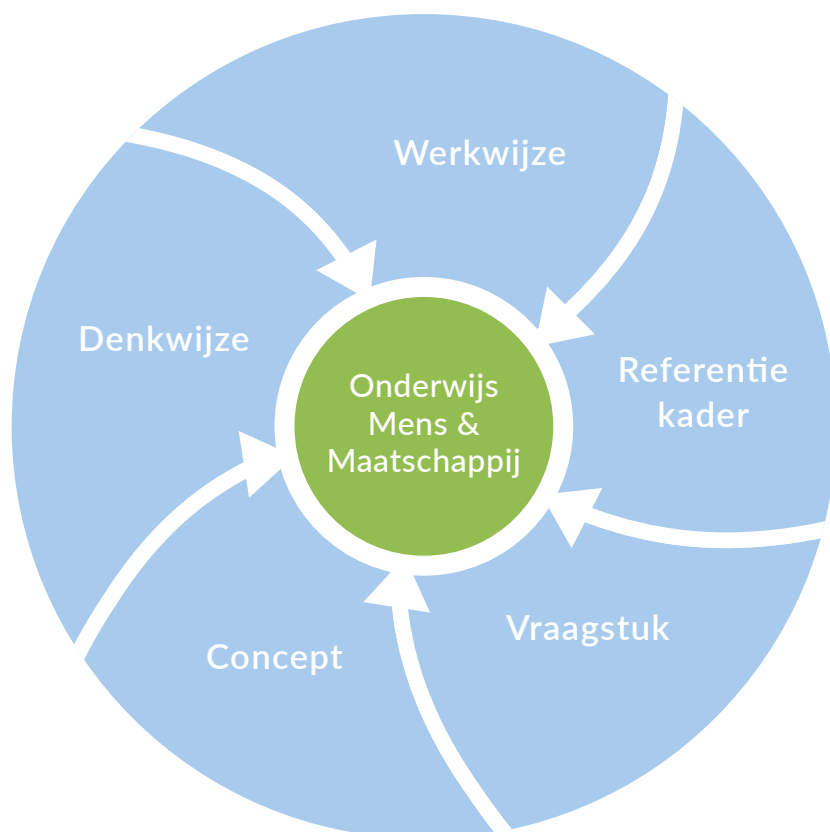
		Primair onderwijs	Onderbouw voortgezet onderwijs
1	Plaats en ruimte		
1.1	Plaats en ruimte	Leerlingen bouwen een geografisch wereldbeeld op wat betreft de indelingen van gebieden; de spreiding van verschijnselen; veranderingen in gebieden en hoe gebieden elkaar beïnvloeden.	Leerlingen verbreden en verdiepen hun geografisch wereldbeeld wat betreft relaties tussen gebieden, schaalniveaus, spreiding van verschijnselen, ruimtelijke ontwikkelingen en tegenstrijdig ruimtegebruik.
2	Tijd en chronologie		
2.1	Tijd en chronologie	Leerlingen ontwikkelen een historisch referentiekader (tijdsindeling en oriëntatiekennis), waarmee ze aanvullende kennis over eenvoudige historische gebeurtenissen in een historische context kunnen plaatsen.	Leerlingen verdiepen en verbreden hun kennis van het historisch referentiekader. Ze leren over de relaties tussen verschillende ontwikkelingen binnen het historisch referentiekader.
3	Welvaart, schaarste en verdeling		
3.1	Keuzegedrag	Leerlingen leren over economische keuzes. Ze leren hoe keuzes impulsief of overwogen genomen worden.	Leerlingen leren zelf budgetteren. Ze leren over economische keuzes binnen samenlevingen en de rol van de overheid hierbij. Ze leren hoe keuzes van invloed zijn op de omgeving.
3.2	Productie en organisatie	Leerlingen leren over de productie en dienstverlening van overheden, bedrijven en niet-commerciële organisaties. Ze leren over de locatiekeuzes van bedrijven en over vormen van samenwerking.	Leerlingen leren over de rol van de overheid en de werking van de arbeidsmarkt. Ze leren hoe de verdeling van het economisch resultaat wordt beïnvloed. Ze leren grondbeginselen van bedrijfsvoering.
4	Welzijn		
4.1	Welzijn	Leerlingen leren over hun eigen welbevinden in relatie tot dat van anderen binnen de groep. Ze leren over welzijn en hoe verschillende samenlevingen aankijken tegen welzijn.	Leerlingen leren over psychologische inzichten, sociale omstandigheden en dilemma's in de samenleving die welzijn en welbevinden beïnvloeden.
5	Ethiek		
5.1	Waarden en idealen	Leerlingen leren over hun eigen waarden en die van anderen. Ze leren over de invloed van ideaalbeelden op de samenleving. En over verschillen tussen idealen en de werkelijkheid.	Leerlingen leren over waarden en idealen; hoe deze zijn ontstaan en herkenbaar zijn in de samenleving. Ze leren dat idealen en werkelijkheid uiteen kunnen lopen en over ethische dilemma's.

6	Diversiteit		
6.1	Mensbeeld en identiteit	Leerlingen leren hoe hun persoonlijke identiteit voortkomt uit de wisselwerking tussen hun individuele en hun sociale identiteit. Ze leren hoe beeldvorming kan leiden tot een opgelegde identiteit	Leerlingen leren dat identiteiten van personen en groepen (kunnen) veranderen net als de beeldvorming daarover; dat er verschillende mensbeelden zijn en over het verschil tussen lichaam en geest.
6.2	Cultuur	Leerlingen leren dat mensen deel uitmaken van verschillende culturen en levensbeschouwelijke stromingen, die invloed hebben op iemands identiteit en dat culturen niet statisch zijn en (kunnen) veranderen.	Leerlingen leren over verschillende culturen en verschillende uitdrukkingsvormen en dat deze kunnen veranderen. Culturen en levensbeschouwingen vallen niet samen maar er zijn wel verbanden.
7	Macht en Gezag		
7.1	Macht en gezag	Leerlingen leren over de democratische rechtsstaat, over vrijheid en gelijkheid en macht en gezag. En ze leren over hoe ze zelf invloed kunnen uitoefenen.	Leerlingen leren over het ontstaan en functioneren van de Nederlandse rechtsstaat en over andere staatsvormen. Zij leren hoe zij zelf invloed uit kunnen oefenen.
7.2	Samenwerking en conflict	Leerlingen leren hoe verschillende doelen of belangen kunnen leiden tot conflicten en tot samenwerking. Ze leren over internationale conflicten en internationale samenwerking.	Leerlingen leren over achterliggende motieven bij conflicten en samenwerkingsvormen. Ze leren over de langetermijneffecten van deze conflicten.
8	Vraagstukken		
8.1	Globalisering	Leerlingen leren over internationale verwevenheid. Verscheidene processen zorgen voor het bestaan van wereldwijde netwerken. De gevolgen hiervan zijn deels zichtbaar in de directe leefomgeving.	Leerlingen leren dat verschillende groepen in de wereld voor- en nadelen van globalisering onderkennen; dat er voor de toekomst risico's en kansen aan verbonden zijn; dat globalisering tegenkrachten oproept.
8.2	Duurzame ontwikkeling	Leerlingen leren dat ze door hun behoeften en (on)bewuste keuzes invloed hebben op hun eigen kwaliteit van leven. Het besef ontstaat dat hierbij tegenstrijdige belangen kunnen spelen.	Leerlingen leren over de complexiteit van duurzame ontwikkeling: de invloed van leefstijl, het gebruik van technologie, de rol van bedrijven en overheden en de schaalniveaus waarop die effect hebben.
8.3	Technologie	Leerlingen leren over het gebruik van technologische middelen. En ook dat samenlevingen in bepaalde tijden bepaalde technologie gebruikten en dat dit in de loop van de tijd verandert.	Leerlingen leren dat technologische ontwikkeling ontstaat door onderzoek. Dat technologie vaak bedacht is als antwoord op maatschappelijke vraagstukken, zoals op het vlak van veiligheid en welvaart.
8.4	Ongelijkheid	Leerlingen leren over de ongelijke verdeling van middelen als macht, bezit en status; en dat dit kan verschillen van tijd en plaats. Ze leren ook of ze deze verdeling rechtvaardig vinden.	Leerlingen leren over de verdeling van macht, bezit en status binnen samenlevingen in verschillende tijden en op verschillende plaatsen; de oorzaken en of deze verdeling wel of niet rechtvaardig is.

9	Denkwijzen		
9.1	Denken in continuïteit en verandering	Leerlingen leren beschrijven en verklaren dat verschijnselen en situaties veranderen of hetzelfde blijven.	Leerlingen leren beschrijven en verklaren dat verschijnselen en situaties veranderen of in stand blijven en hoe de aard, het tempo, de omvang en impact van veranderingen (kunnen) zijn.
9.2	Denken vanuit meerdere perspectieven	Leerlingen leren hoe het kijken vanuit verschillende perspectieven kan helpen bij het begrijpen van situaties.	Leerlingen leren hoe zij verschillende perspectieven kunnen inzetten om tot verschillende oplossingen te komen en hoe eventueel toekomstscenario's te maken.
9.3	Denken vanuit de ander en jezelf	Leerlingen leren de denkbeelden en ideeën van henzelf en anderen te gebruiken bij het vormen van hun eigen beelden en ideeën.	Leerlingen leren hoe beelden en ideeën over anderen tot stand komen en hoe je kunt omgaan met verschillende denkbeelden en belangen.
9.4	Denken in overeenkomsten en verschillen	Leerlingen leren hoe zij overeenkomsten en verschillen kunnen verklaren.	Leerlingen leren hoe zij verschijnselen en ontwikkelingen aan de hand van overeenkomstige en onderscheidende kenmerken kunnen vergelijken en verklaren.
9.5	Denken in oorzaken en gevolgen	Leerlingen leren dat verschijnselen, ontwikkelingen en vraagstukken veelal meerdere oorzaken hebben en meerdere bedoelde of onbedoelde gevolgen kunnen hebben.	Leerlingen leren hoe je oorzaken en gevolgen van verschijnselen, ontwikkelingen, problemen en vraagstukken kunt beschrijven, verklaren en voorspellen.
9.6	Denken vanuit actoren en structuren	Leerlingen leren zich af te vragen welke verschillende actoren en structuren een rol (kunnen) spelen bij een maatschappelijk verschijnsel of gebeurtenis.	Leerlingen leren hoe verschillende actoren en structuren van belang zijn bij maatschappelijke ontwikkelingen en gebeurtenissen. Ze leren over de invloed ervan en hoe zich te verhouden tot actoren en structuren.
9.7	Denken in betekenis	Leerlingen leren hoe mensen verschillend kunnen denken. Ze leren hoe mensen vanuit hun achtergrond kunnen verschillen in het geven van betekenis.	Leerlingen leren hoe levensbeschouwing, cultuur, gedeelde- en persoonlijke ervaringen van invloed zijn op het geven van betekenis. Ze leren betekenissen herkennen en analyseren en hun uniciteit te ervaren.

10	Werkwijzen		
10.1	Informatie verwerven en verwerken	Leerlingen leren hoe zij uit bronnen informatie kunnen verzamelen, selecteren, interpreteren en verwerken, om zo hun informatievraag te beantwoorden en te presenteren.	Leerlingen leren adequate zoekstrategieën te hanteren om informatie te verzamelen, te selecteren, te interpreteren en te verwerken. Ze leren de conclusies te presenteren en het proces te evalueren.
10.2	Onderzoeken	Leerlingen leren, vanuit een gegeven of zelfgekozen onderzoeksvraag, een onderzoek begeleid uit te voeren. Naar aanleiding van het onderzoek leren ze conclusies te formuleren en deze te presenteren.	Leerlingen leren een verklarende onderzoeksvraag op te stellen; op gestructureerde wijze te onderzoeken en de resultaten te presenteren. Ze leren te reflecteren op proces en uitkomst van het onderzoek.
10.3	Waarderen, redeneren en argumenteren	Leerlingen leren hoe zij argumenten kunnen wegen, hoe zij argumenten kunnen inzetten in een redenering en dat argumenten verschillend kunnen worden gewogen.	Leerlingen leren hoe zij vanuit verschillende bronnen, waarden en belangen kunnen wegen. Ze leren hun mening te onderbouwen vanuit meerdere perspectieven en standpunten van anderen.

2.

VISIE OP HET LEERGEBIED

Deze visie betreft het leergebied Mens & Maatschappij voor zowel het primair onderwijs (po) als het voortgezet onderwijs (vo). Het leergebied gaat over de relatie tussen de mens en zijn (maatschappelijke) omgeving, hier en daar – in het verleden, het heden en in de toekomst.

Vanuit de huidige doelen bezien omvat het leergebied de kerndoelen van Oriëntatie op jezelf en de wereld met uitzondering van het deel 'natuur en techniek', de kerndoelen 'Mens & Maatschappij' (onderbouw vo) en de eindtermen van de schoolvakken aardrijkskunde, economie en bedrijfseconomie, filosofie, geschiedenis, maatschappijleer, maatschappijkunde en maatschappijwetenschappen (bovenbouw vo).

Scholen zijn autonoom op basis van eigen onderwijskundige en organisatorische keuzes invulling te geven aan het leergebied Mens & Maatschappij.

Het leergebied Mens & Maatschappij

Het leergebied Mens & Maatschappij kijkt naar de wereld als leefomgeving van de mens en de mens als onderdeel van die wereld. Door vanuit meerdere perspectieven naar de soms complexe en steeds veranderende wereld om hen heen te kijken, leren leerlingen die wereld te begrijpen. Mens & Maatschappij biedt concepten, denkwijzen en werkwijzen om ontwikkelingen, verschijnselen en vraagstukken niet alleen te begrijpen, maar erover ook een mening te vormen, die te waarderen en te beoordelen. Met dit als basis kunnen leerlingen in voorkomende gevallen weldoordachte keuzes van persoonlijk en algemeen belang maken. Tevens draagt het leergebied eraan bij dat leerlingen begrip krijgen voor de wijze waarop mensen in andere tijden of op andere plaatsen hun keuzes gemaakt hebben of maken.

Het leergebied sluit aan op de interesses, leefwereld en ontwikkelingsfase van de leerling maar stopt daar niet. Mens & Maatschappij beoogt leerlingen met nieuwe werelden in contact te brengen, om vanuit nieuwe perspectieven te leren kijken en om vragen op te werpen. Het is van belang om de buitenwereld (het terrein van het leergebied) letterlijk en figuurlijk de klas in te brengen, maar ook om met leerlingen de buitenwereld (de omgeving, nationaal of internationaal) in te trekken.

Door het leergebied Mens & Maatschappij ontwikkelen leerlingen een brede en genuanceerde kijk op en persoonlijke betrokkenheid bij de wereld om hen heen en zijn zij aan het eind van hun schoolloopbaan voldoende toegerust voor de volgende stap in hun persoonlijk en maatschappelijk leven.

Ontwikkelingen in de samenleving

Om aan te sluiten bij de ontwikkelingen in de samenleving worden in elk geval de maatschappelijke vraagstukken globalisering, technologie en duurzame ontwikkeling behandeld. Binnen Mens & Maatschappij bieden de vakken, zowel afzonderlijk als in samenhang, diverse perspectieven waarmee leerlingen zich leren verhouden tot deze ontwikkelingen.

Leerlingen leren bijvoorbeeld historisch en geografisch denken en redeneren, ontwikkelen zo historisch en geografisch besef en vormen zich een beeld van de wereld. Daarnaast leren ze keuzes te maken vanuit economisch besef, fundamentele (filosofische) vragen te stellen, ontwikkelen ze democratisch bewustzijn en doen ze kennis van de rechtsstaat op. De contexten, concepten, denkwijzen en werkwijzen binnen het leergebied vormen het gereedschap en de gemeenschappelijke taal waarmee de samenleving gekend en geduid kan worden.

De ontwikkelingen die aan de orde komen moeten verwonderen, prikkelen en zoveel mogelijk aansluiten bij de actualiteit en de narratieven (persoonlijke verhalen) van leerlingen. Dit zou uitgangspunt moeten zijn om te komen tot vakinhoudelijke keuzes en een dusdanige selectie van onderwerpen waardoor overladenheid voorkomen wordt en er ruimte blijft om onderwerpen uit te diepen.

Mens & Maatschappij en de drie hoofddoelen van onderwijs

Binnen Mens & Maatschappij zijn kwalificatie, socialisatie en persoonsvorming sterk verweven. Het terrein van het leergebied is immers de samenleving waarin de leerling nu en later zijn plek inneemt en hij als persoon tot ontwikkeling komt, en waarbij hij zich betrokken kan voelen. Door leerlingen te leren nadenken over verleden, heden en toekomst en hun rol daarin (vervolgopleiding, wonen en werken) draagt het leergebied bij aan het doeldomein kwalificatie. Hiervoor is een gedegen kennis van de wereld en beheersing van denkvaardigheden noodzakelijk. In het leergebied wordt er vanuit verschillende perspectieven naar

informatie gekeken. Door middel van vakspecifieke benaderingen kan deze informatie systematisch worden omgezet naar kennis.

Binnen Mens & Maatschappij gaat het over waarden, normen en cultuurkenmerken. Daarnaast gaat het om het begrijpen, vergelijken en waarderen van verschijnselen binnen de hedendaagse pluriforme samenleving. De leerlingen denken na over keuzes die in de samenleving worden gemaakt en de consequenties hiervan voor bijvoorbeeld interpersoonlijke relaties, internationale betrekkingen of duurzame ontwikkeling. Daarin draagt het leergebied bij aan het doeldomein socialisatie.

Het vermogen van de mens om om te gaan met zichzelf, met anderen en met de wereld die hen omringt (sociaal-emotioneel leren) is een voorwaarde om hen bewust te laten worden van de eigen identiteit, autonomie, hun eigen grenzen en die van anderen (subjectivering). Daarin draagt het leergebied bij aan het doeldomein persoonsvorming, dit is leergebiedoverstijgend. Door hen te begeleiden bij het zoeken naar en kritisch denken over waarheidsvinding en maatschappelijke ontwikkelingen, persoonlijke drijfveren, waarden, normen, motivaties en ambities draagt Mens & Maatschappij bij aan de subjectivering van leerlingen. *Hoe verhoud jij je tot de wereld en de wereld zich tot jou?*

Samenhang binnen het leergebied en daarbuiten

a. Samenhang binnen het leergebied

In een steeds complexere wereld is het van groot belang dat leerlingen worden toegerust om samenhang binnen en tussen de grote actuele (mondiale) ontwikkelingen en vraagstukken te zien. Mens & Maatschappij is bij uitstek het leergebied waar leerlingen vanuit de diverse perspectieven inzicht krijgen in de wereldproblematiek, in ontwikkelingen vroeger en nu, hier en elders. Om leerlingen een eigen coherent en genuanceerd wereld- en mensbeeld te laten ontwikkelen, is het essentieel dat leerlingen leren hoe de verschillende (schoolvak)perspectieven op de werkelijkheid samenhangen. Daarom is het van belang dat er samenhang komt tussen de doelen van de verschillende Mens & Maatschappij- vakken en verschillende leergebieden (zoals bij OJW in het basisonderwijs nu al samenhang is tussen de leergebieden Mens & Maatschappij en Mens & Natuur).

Hiermee worden de kennis en vaardigheden vanuit de verschillende disciplines betekenisvoller. Dit kan door brede Mens & Maatschappij-concepten te kiezen die vanuit verschillende (vak)perspectieven kunnen worden ingekleurd. Vakspecifieke kennis en vaardigheden worden niet uit het oog verloren; afzonderlijke vakbegrippen en vakvaardigheden blijven van belang.

De selectie van Mens & Maatschappij-kernconcepten en vaardigheden kan (in po en vo) zorgen voor meer samenhang en minder overlap tussen de afzonderlijke vakken. Door leerlingen (dezelfde) concepten toe te laten passen in diverse maatschappelijke contexten kan ruimte gecreëerd worden. De benadering van actuele vraagstukken vanuit verschillende gezichtspunten werkt ook motiverend, appelleert aan de creativiteit van leerlingen en draagt bij aan het bereiken van meer diepgang. Deze benadering sluit aan bij ontwikkelingen in de samenleving en de behoefte van het vervolgonderwijs aan leerlingen die een multidisciplinaire wijze van werken kennen. In dit opzicht kan Mens & Maatschappij bijdragen aan een betere (start) kwalificatie.

b. Samenhang tussen het Mens & Maatschappij en andere leergebieden

Samenhang, overlap en raakvlakken zijn er op het gebied van:

- Burgerschap, waar het bijvoorbeeld gaat om thema's en aspecten als democratie, rechtsstaat en maatschappelijke betrokkenheid;
- Mens & Natuur waar het bijvoorbeeld gaat om natuurlijke aspecten, fysieke geografie en ethische vraagstukken;
- Digitale geletterdheid waar het bijvoorbeeld gaat om het omgaan met digitale informatie, de invloed van technologie op onze samenleving en economie en hoe je jezelf daartoe verhoudt;
- Rekenen & Wiskunde waar het bijvoorbeeld gaat om het gebruik van rekenvaardigheid bij met name economie en aardrijkskunde;
- Nederlands waar het bijvoorbeeld gaat om de vaardigheden formuleren, redeneren en informatie interpreteren;
- Kunst & Cultuur waar het gaat om bijvoorbeeld cultuurgeschiedenis, culturele diversiteit en identiteitsvorming;
- Beweging & Sport wanneer het bijvoorbeeld gaat om omgaan met anderen, jezelf kennen en manieren van denken en (praktisch) handelen.

c. Samenhang tussen (kennis en) vaardigheden in het leergebied Mens & Maatschappij en brede vaardigheden

Gezien de belangrijke rol die Mens & Maatschappij speelt bij de drie doeldomeinen van onderwijs is het vanzelfsprekend dat alle brede vaardigheden, in meer of mindere mate, in het leergebied aan bod komen. Het gaat echter nooit om vaardigheden alleen; kennis is altijd voorwaardelijk. Om leerlingen toe te rusten voor de maatschappij en ze te vormen tot bewust denkende, handelende en keuze makende burgers zijn enkele van deze brede vaardigheden van specifiek belang voor Mens & Maatschappij: kritisch denken, sociaal-culturele vaardigheden, probleemoplossend denken en (praktisch) handelen. Deze vaardigheden zijn ook van belang met het oog op de doorstroming naar vervolgonderwijs (beroepsopleiding en hoger onderwijs).

Kritisch denken is nodig om vanuit meerdere perspectieven informatie te interpreteren, analyseren, evalueren en waarderen. Doordat leerlingen vanuit verschillende perspectieven culturen leren (h)erkennen en respectvol leren omgaan met andere visies, uitingen en gedragingen, en zich bewust leren worden van hun individuele en collectieve verantwoordelijkheid en handelen in de samenleving, worden bij Mens & Maatschappij ook sociaal-culturele vaardigheden ontwikkeld.

Bij onderzoeksopdrachten binnen Mens & Maatschappij is veel aandacht voor probleemoplossend denken en (praktisch) handelen. Leerlingen signaleren niet alleen (grote en kleine) maatschappelijke problemen, maar werken ook aan oplossingsstrategieën en modellen om op basis daarvan besluiten te nemen.

Verbeterde doorlopende leerlijn en doorstroom

Het leergebied Mens & Maatschappij moet zich meer dan nu het geval is richten op een betere doorstroom van het po naar het vo, binnen het vo (van onderbouw naar bovenbouw), en van het vo naar mbo, hbo en wo. Van jongs af aan komen leerlingen in aanraking met informatie vanuit de wereld om hen heen. De samenhangende perspectieven binnen Mens & Maatschappij bieden de leerlingen in- en overzicht om zich een (evenwichtig) mens- en wereldbeeld te vormen. De samenhang binnen Mens & Maatschappij moet vanaf het po tot en met de bovenbouw van het vo duidelijk aanwezig en herkenbaar zijn. Het benoemen van gezamenlijke concepten, brede en vakvaardigheden is dan een voorwaarde.

Voor een goede doorstroom van het po naar het vo, en binnen het vo is het belangrijk dat alle leerlingen op bepaalde momenten in hun schoolloopbaan duidelijk omschreven Mens & Maatschappij-kennis en -vaardigheden beheersen. In de huidige onderwijspraktijk wordt na doorstroom naar vervolgonderwijs nog te vaak gestart op een lager dan gemiddeld niveau of wordt leerstof herhaald, om te zorgen dat alle leerlingen aanhaken. Dat doet geen recht aan het niveau waarmee veel leerlingen al instromen. Herhaling van reeds gekende leerstof motiveert niet en doet afbreuk aan efficiënt onderwijs. Daarom is een doorlopende leerlijn van belang, waarbij bij het formuleren van kerndoelen en eindtermen binnen de onderscheiden onderwijssectoren zoveel mogelijk rekening gehouden wordt met de verschillende kwaliteiten en competenties van de leerlingen.

3.

GROTE OPDRACHTEN EN BOUWSTENEN

Hieronder volgen de Grote Opdrachten (GO) en bouwstenen van het leergebied M&M.

Grote opdracht 1: Plaats en ruimte

Relevantie

De plaats waar verschijnselen, ontwikkelingen en vraagstukken zich afspelen, is van belang. Iedere plaats is anders: de wereld is een groot mozaïek van verschillende gebieden met unieke eigenschappen en kenmerken. Een geografisch referentiekader ondersteunt een wereldbeeld waarin kennis over gebieden en kennis over de samenhang tussen gebieden samengaan. Zo ontstaat een beeld van de wereld met unieke kenmerken en ruimtelijke patronen.

Inhoud

De samenleving vraagt om geïnformeerde burgers die kennis hebben over mensen en gebieden, ver weg en dichtbij. Door vraagstukken in hun ruimtelijke context te plaatsen, zijn leerlingen beter in staat om specifieke omstandigheden mee te laten wegen in hun keuzes.

Het leergebied Mens & Maatschappij vormt en vergroot het wereldbeeld van leerlingen, het geeft een eigentijds beeld van de eigen omgeving, Nederland, Europa en de wereld. Het leergebied laat zien hoe mensen de ruimte ordenen, onder invloed van en in wisselwerking met natuurlijke en sociale omstandigheden. En hoe gebieden met elkaar verbonden zijn.

Door leerlingen kennis te laten maken met verschillende gebieden leren zij zichzelf beter plaatsen in de complexe wereld en kunnen die wereld beter begrijpen. Daarmee kennen ze ook waarde toe aan 'hun' plek op de wereld en krijgen ze bagage om zich betrokken en verantwoordelijk te voelen voor de wereld om hen heen. Dichtbij in de eigen omgeving en veraf als het gaat over de grotere (mondiale) vraagstukken.

Bouwsteen

1.1 Plaats en ruimte

De plaats waar verschijnselen, ontwikkelingen en vraagstukken zich afspelen, is van belang. Gemeenschappelijke kennis over gebieden, de spreiding van verschijnselen en patronen bieden leerlingen houvast bij het ordenen en duiden van (nieuwe) informatie. Gebieden veranderen echter voortdurend en dit heeft gevolgen voor de (beleving van) de leefomgeving van inwoners. Kennis over hoe veranderingen van gebieden tot stand komen en hoe gebieden elkaar beïnvloeden, helpt leerlingen deze veranderingen te duiden en te verklaren.

1.1.A: PLAATS EN RUIMTE

Primair onderwijs onderbouw

Inleiding

Leerlingen leren dat gebieden verschillen op basis van eenvoudige kenmerken zoals bos, wonen en belevingsaspecten zoals gevaarlijk, mooi of lelijk. Leerlingen leren dat gebieden voortdurend veranderen.

Kennis en/of vaardigheden

Leerlingen leren:

- een 'mental map' op te bouwen van hun eigen omgeving;
- hoe zij hun omgeving kunnen beschrijven aan de hand van kenmerken en belevingsaspecten;
- dat hun omgeving voortdurend verandert (zoals bij ingrepen van de mens of bij natuurlijke veranderingen);
- welke invloed leerlingen zelf op deze veranderingen hebben (zoals verkeer, afval, wonen, spelen).

Primair onderwijs bovenbouw

Inleiding

Leerlingen bouwen een geografisch wereldbeeld op wat betreft de indelingen van gebieden; de spreiding van verschijnselen; veranderingen in gebieden en hoe gebieden elkaar beïnvloeden.

Kennis en/of vaardigheden

Leerlingen leren:

- over de ruimtelijke inrichting van de eigen woonomgeving;
- over de ordening van gebieden op basis van verschillende criteria (zoals wijken, provincies, landen, werelddelen, landschappen, natuurlijke zones);
- over de spreiding van natuurlijke kenmerken en sociale kenmerken (zoals bevolkingsconcentraties, economische ontwikkeling, culturen);
- plaatsen/gebieden lokaliseren aan de hand van geografische aanduidingen (zoals windrichtingen, evenaar, halfrond) en in termen van afstand en "in de buurt van";
- over verschillende manieren waarop je gebieden kunt indelen, afhankelijk van de plek waar mensen wonen of de manier waarop mensen tegen de verschijnselen aankijken;

- over diversiteit in de ruimtelijke inrichting in Nederland, Europa en andere delen van de wereld en op welke wijze de mens en de natuur hierop van invloed zijn.

1.1.B: PLAATS EN RUIMTE

Voortgezet onderwijs onderbouw

Inleiding

Leerlingen verbreden en verdiepen hun geografisch wereldbeeld wat betreft relaties tussen gebieden, schaalniveaus, spreiding van verschijnselen, ruimtelijke ontwikkelingen en tegenstrijdig ruimtegebruik.

Kennis en/of vaardigheden

Leerlingen leren:

- over de afbakening van gebieden en over soorten grenzen;
- over verklaringen voor mondiale spreidingspatronen op basis van achterliggende processen zoals bevolkingsontwikkeling, verstedelijking en (sociaal-) economische ontwikkeling (handel, voedselproductie, grondstoffen);
- over sociaal-ruimtelijke verschillen op verschillende schaalniveaus;
- over de diversiteit in de ruimtelijke inrichting en op welke wijze de mens en de natuur hierop van invloed zijn;
- over de aard van relaties en verbondenheid tussen gebieden (bijvoorbeeld economisch, politiek, cultureel);
- over de rol en positie van landen en gebieden op verschillende schaalniveaus (Nederland, Europa en de wereld);
- over belangen ten aanzien van gebruik van de ruimte, die soms leiden tot conflicterend gebruik;
- over (eigen) keuzes ten aanzien van de inrichting van de ruimte en de toekomstige gevolgen van deze keuzes.

Grote Opdracht 2: Tijd en chronologie

Relevantie

Gebeurtenissen, ontwikkelingen, verschijnselen en personen zijn verbonden met de tijd. Het ontwikkelen van tijdsbesef en het aanleren van een historisch referentiekader zijn noodzakelijk voor historisch denken en redeneren en voor historisch besef. Dit is nodig om (hedendaagse) vraagstukken te doorgronden, vergelijkingen te maken tussen heden en verleden en scenario's voor de toekomst te ontwikkelen.

Inhoud

De samenleving vraagt om geïnformeerde, betrokken burgers die inzicht hebben in de handelingen en motieven van mensen binnen een specifieke plaats en tijd. Leerlingen leven zich in in personen en situaties uit het verleden en leren zich zo te verplaatsen in ervaringen en verhalen van anderen. Een historisch referentiekader helpt leerlingen om de wording van de samenleving, haar instituties en tradities, beter te begrijpen.

Het leergebied Mens & Maatschappij biedt leerlingen een historisch referentiekader van de Nederlandse, Europese- en wereldgeschiedenis. Het levert betekenisvolle kennis op over indelingen van tijd in perioden en kenmerken.

Leerlingen ontwikkelen kennis over personen, gebeurtenissen, verschijnselen en ontwikkelingen, en geven daaraan binnen het referentiekader betekenis.

Oriëntatiekennis leert leerlingen de wereld te begrijpen en zijn groep en/of omgeving in historisch verband te zien. Wat zijn de verhalen over ons verleden? Hoe verhouden die verhalen zich tot elkaar? Een historisch referentiekader is nodig voor oriëntatie op het heden en biedt handvatten voor het beantwoorden van bestaansverhelderende vragen en het handelen met betrekking tot de toekomst.

Bouwsteen

2.1 Tijd en chronologie

Kennis van tijdsaanduidingen en tijdsindelingen helpt leerlingen om zaken uit het verleden te ordenen en deze in een historische context te plaatsen.

Kennis van tijdsindelingen alleen is echter onvoldoende. Leerlingen hebben ook oriëntatiekennis nodig die invulling geeft aan de tijdsindelingen.

De verschillende aspecten van de samenleving (zoals getypeerd in de concepten en contexten van de andere grote opdrachten) zijn door de tijd heen veranderd of onveranderd gebleven. Met historische kennis over deze aspecten, de veranderingen (kantelpunten) en voorbeelden van continuïteit kunnen leerlingen historische en actuele vraagstukken (bijvoorbeeld bestaansverhelderende vragen) in een historische context plaatsen.

2.1.A: TIJD EN CHRONOLOGIE

Primair onderwijs onderbouw

Inleiding

Leerlingen leren over voorwerpen, mensen en gebeurtenissen uit het verleden; over ordeningen en eenvoudige tijdsaanduidingen; over veranderingen die bepalend zijn geweest voor het heden of de toekomst.

Kennis en/of vaardigheden

Leerlingen leren:

- over hoe gebeurtenissen kunnen worden beschreven aan de hand van tijdsaanduidingen zoals vandaag, gisteren, lang geleden, toekomst;
- over hoe gebeurtenissen in chronologische volgorde geplaatst kunnen worden. Bijvoorbeeld: de eigen geschiedenis van baby - peuter - kleuter - schoolkind;
- hoe aan de hand van voorwerpen, personen en gebeurtenissen een periode beschreven kan worden. Bijvoorbeeld: ridders in de 'Riddertijd';
- dat veranderingen en gebeurtenissen een oorzaak kunnen hebben in het verleden of dat zij gevolgen kunnen hebben voor later. Bijvoorbeeld: de uitvinding van de auto;
- over veranderingen in het heden die van invloed zijn op de toekomst.

2.1.A: TIJD EN CHRONOLOGIE

Primair onderwijs bovenbouw

Inleiding

Leerlingen ontwikkelen een historisch referentiekader (tijdsindeling en oriëntatiekennis), waarmee ze aanvullende kennis over eenvoudige historische gebeurtenissen in een historische context kunnen plaatsen.

Kennis en/of vaardigheden

Leerlingen leren:

- een (nader te bepalen) historisch referentiekader (zoals tijdvakken, kenmerkende aspecten en/of canonvensters);
- over hoe gebeurtenissen kunnen worden beschreven en in chronologische volgorde geplaatst kunnen worden aan de hand van tijdsaanduidingen (zoals datum, jaartal, eeuw, periode, tijdvak, tijdperk);
- over verschillende manieren waarop aan voorwerpen, personen, gebeurtenissen, verschijnselen en ontwikkelingen betekenis wordt gegeven, bijvoorbeeld met betrekking tot gevoelige historische thema's en erfgoed;
- over historische gebeurtenissen passend bij economische, sociale, politieke en culturele aspecten van de samenleving (zodat concepten uit de overige grote opdrachten vanuit een historische context benaderd kunnen worden);
- over hoe historische gebeurtenissen de situatie in Nederland, Europa en de wereld hebben beïnvloed;
- over de historische context van actuele gebeurtenissen en maatschappelijke vraagstukken en verschijnselen.

2.1.B: TIJD EN CHRONOLOGIE

Voortgezet onderwijs onderbouw

Inleiding

Leerlingen verdiepen en verbreden hun kennis van het historisch referentiekader. Ze leren over de relaties tussen verschillende ontwikkelingen binnen het historisch referentiekader.

Kennis en/of vaardigheden

Leerlingen leren:

- over hoe gebeurtenissen, ontwikkelingen en verschijnselen kunnen worden beschreven en geordend aan de hand van tijdsaanduidingen (zoals datum, jaartal, eeuw, periode, tijdvak, tijdperk) en dat er verschillende tijdsaanduidingen bestaan;
- een (nader te bepalen) historisch referentiekader (zoals tijdvakken, kenmerkende aspecten en/of canonvensters);
- over hoe historische gebeurtenissen, ontwikkelingen en verschijnselen in Nederland, Europa en de wereld elkaar hebben beïnvloed;
- over verschillende manieren waarop aan historische voorwerpen, personen, gebeurtenissen, verschijnselen en ontwikkelingen betekenis werd en wordt gegeven, bijvoorbeeld met betrekking tot gevoelige historische thema's en erfgoed;

- over historische gebeurtenissen, ontwikkelingen en verschijnselen passend bij economische, sociale, politieke en culturele aspecten van de samenleving;
- over de historische context van maatschappelijke en actuele vraagstukken, gebeurtenissen, ontwikkelingen en verschijnselen.

Grote opdracht 3: Welvaart, schaarste en verdeling

Relevantie

Mensen en organisaties hebben doelen en behoeften. Als deze doelen en behoeften de beschikbare middelen (zoals kennis, grondstoffen of tijd) overtreffen, is er sprake van schaarste en moeten er keuzes worden gemaakt. Niet iedereen kan dezelfde keuzes maken, niet iedereen heeft immers toegang tot dezelfde middelen. Ook hebben keuzes van de één invloed op keuzes die anderen kunnen maken. Zo ontstaan verschillen in welvaart.

Inhoud

In de samenleving praten we veel over schaarste, verdelingsvraagstukken (zoals tussen arm en rijk, hier en daar en jong en oud), de draagkracht van de aarde, productie en consumptie. Keuzes die in het verleden of elders zijn gemaakt, beïnvloeden de keuzes die we nu of in de toekomst (kunnen) maken. Onze persoonlijke- en maatschappelijke keuzes zijn van invloed op de fysieke- en sociale omgeving elders en later. Die keuzes lijken bewust en rationeel maar in keuzeprocessen speelt beïnvloeding een belangrijke rol. Het is voor mensen ingewikkeld om de consequenties van keuzes op de langere termijn te overzien.

Binnen het leergebied Mens & Maatschappij leren leerlingen hoe mensen tot verschillende keuzes kunnen komen afhankelijk van de rol die men inneemt (zoals consument of producent) of omstandigheden waarin men verkeert (zoals de tijd, cultuur of plaats). Leerlingen leren hoe samenlevingen en organisaties omgaan met schaarste en verdelingsvraagstukken en ze leren over de rol die instituties (zoals overheden) hierin hebben.

De leerling zelf krijgt steeds meer verantwoordelijkheid bij het maken van keuzes. Leerlingen leren dan ook over hun financiën en inkomensvoorziening (financiële zelfredzaamheid), hun beroepsoriëntatie, over beïnvloeding en over maatschappelijke en politieke keuzes die zij kunnen of moeten maken. Het onderwijs ondersteunt leerlingen bij het vergroten van zijn mogelijkheden, het maken van afwegingen en bij het doorzien van consequenties van keuzes.

Bouwsteen

3.1 Keuzegedrag

Mensen en organisaties maken, bewust of onbewust, keuzes in hoe zij hun tijd, aandacht en middelen inzetten (of uitruilen) om te voorzien in hun behoeften. Of en hoe keuzes worden gemaakt, is afhankelijk van vele factoren. Keuzes kunnen voortkomen uit persoonlijke- of maatschappelijke voorkeuren, gewoontes, beleid of strategie en worden zichtbaar in gedrag zoals bij investeren of sparen. Ook omstandigheden (zoals de tijd, plaats en/of culturele context) en beïnvloeding (door anderen) spelen een belangrijke rol. Keuzegedrag verloopt vaak (maar niet altijd) volgens vaste patronen.

De consequenties van economische keuzes zijn vooraf soms meer en soms minder met zekerheid vast te stellen. Deze onzekerheid is ook van invloed op het keuzegedrag. Uiteindelijk gaat het om het bevredigen van persoonlijke- en maatschappelijke behoeften, waarbij geldt dat de beschikbare middelen begrensd zijn.

3.1.A: KEUZEGEDRAG

Primair onderwijs onderbouw

Inleiding

Leerlingen leren over het maken van keuzes. Ze leren hoe verschillende mensen, verschillende keuzes kunnen maken. En hoe die keuzes (kunnen) worden beïnvloed door eigen voorkeuren en beïnvloeding.

Kennis en/of vaardigheden

Leerlingen leren:

- over bezit, ruilen en ruilmiddelen (zoals geld);
- over spanningen tussen wat je wilt en wat mogelijk is;
- over gewoontes en bewuste keuzes;
- over beïnvloeding bij het maken van materiële keuzes (zoals door andere kinderen, ouders, reclame en/of media).

Primair onderwijs bovenbouw

Inleiding

Leerlingen leren over economische keuzes. Ze leren hoe keuzes impulsief of overwogen genomen worden.

Kennis en/of vaardigheden

Leerlingen leren:

- over patronen en gewoontes die het keuzegedrag van mensen beïnvloeden en hoe deze soms makkelijk en soms moeilijk te veranderen zijn;
- over verdienen, sparen en uitgeven;
- over bezit- en inkomensverschillen tussen mensen en gebieden en hoe je welvaart van groepen kunt meten;
- hoe tijd, plaats en cultuur van invloed zijn op (consumptie-)keuzes;
- hoe keuzegedrag beïnvloed wordt door anderen (bijv. marketing en sociale media);
- over de (on)mogelijkheden die de fysieke leefomgeving biedt in de relatie tot keuzes.

3.1.B: KEUZEGEDRAG

Voortgezet onderwijs onderbouw

Inleiding

Leerlingen leren zelf budgetteren. Ze leren over economische keuzes binnen samenlevingen en de rol van de overheid hierbij. Ze leren hoe keuzes van invloed zijn op de omgeving.

Kennis en/of vaardigheden

Leerlingen leren:

- over het inventariseren van middelen en het afstemmen van middelen met behoeften (zoals met een begroting en/of een tijdsplanning);
- over de rol die onzekerheid speelt bij keuzegedrag (zoals het omgaan met risico's door verzekeren en sparen);
- dat het keuzegedrag niet altijd rationeel is;
- over de invloed van de overheid en overheidsbeleid op keuzegedrag;
- hoe tijd, plaats en cultuur van invloed zijn op consumptie;
- over de invloed van economische keuzes op de leefomgeving.

Bouwsteen

3.2 Productie en organisatie

Individueen, groepen en organisaties ontwikkelen diensten en producten voor anderen. Anders gezegd: ze produceren om in behoeften te voorzien. Gezinnen leveren voeding en zorg, sportvereniging leveren conditie en spelplezier, de overheid veiligheid en voorzieningen en bedrijven leveren diensten en producten. In de meeste gevallen werken mensen samen om te produceren. Samenwerken is belangrijk bij het maken van afspraken over wat en hoe te produceren en hoe de verdiensten worden verdeeld. Die samenwerking gaat over grenzen heen: producenten kiezen het vestigingsklimaat dat het gunstigst voor hen is. Met veranderende behoeftes en met een veranderend vestigingsklimaat veranderen in de loop der tijd dan ook de producten en diensten.

Ook de overheid heeft een belangrijke rol als het gaat om produceren en om de uiteindelijke verdeling. Daarbij heeft ze bijvoorbeeld via wetgeving een voorwaardenscheppende rol en heeft ze als het gaat om de inkomensverdeling een rol via bijvoorbeeld het belastingstelsel.

3.2.A: PRODUCTIE EN ORGANISATIE

Primair onderwijs onderbouw

Inleiding

Leerlingen leren over beroepen en organisaties. Ze leren dat iedereen in een organisatie een rol heeft bij de totstandkoming van het eindresultaat.

Kennis en/of vaardigheden

Leerlingen leren:

- over verschillende beroepen;
- over verschillende organisaties die er voor zorgen dat in behoeften wordt voorzien (zoals winkel, ziekenhuis, sportvereniging);
- over verschillende rollen en verantwoordelijkheden in een groep, organisatie of bedrijf (zoals over verschillende taken in een winkel);

3.2.A: PRODUCTIE EN ORGANISATIE

Primair onderwijs bovenbouw

Inleiding

Leerlingen leren over de productie en dienstverlening van overheden, bedrijven en niet-commerciële organisaties. Ze leren over de locatiekeuzen van bedrijven en over vormen van samenwerking.

Kennis en/of vaardigheden

Leerlingen leren:

- over inkomen en over andere vormen van beloning bij productie en dienstverlening;
- over de taken van overheden (zoals gemeenten en waterschappen) in de plaatselijke behoeftevoorziening (zoals afspraken over huishoudelijk afval en waterbeheer);
- over niet-commerciële organisaties (zoals maatschappelijke organisaties);
- over commerciële bedrijven;
- over concurrentie en samenwerking;
- over de locatiekeuze en rol van bedrijven (zoals dicht bij de klant, of dichtbij de grondstof).

3.2.B: PRODUCTIE EN ORGANISATIE

Voortgezet onderwijs onderbouw

Inleiding

Leerlingen leren over de rol van de overheid en de werking van de arbeidsmarkt. Ze leren hoe de verdeling van het economisch resultaat wordt beïnvloed. Ze leren grondbeginselen van bedrijfsvoering.

Kennis en/of vaardigheden

Leerlingen leren:

- over de werking van de arbeidsmarkt (zoals het verschil tussen werknemers, zelfstandigen en werkgevers);
- over het ontstaan van inkomensverschillen en herverdeling van inkomen (zoals sociale zekerheid en belasting);
- over de indirecte en directe rol van de overheid als producent (zoals in de bijdrage aan de infrastructuur, rechtspraak, wetgeving, scholing, politie en defensie);
- over eenvoudige principes met betrekking tot bedrijfsvoering (zoals voorraadbeheer en financiering);
- over maatschappelijk verantwoord ondernemen en de betekenis van circulaire bedrijfsvoering op de economie nu en in de toekomst;
- over de relatie tussen het prijsmechanisme, internationale politiek en overheidsbeleid op locatiekeuzes, productie en internationale handel.

Grote opdracht 4: Welzijn

Relevantie

Mensen zijn sociale wezens. Ze denken na over hun leven en beoordelen dat in termen van welbevinden en welzijn. Welbevinden gaat over de mate waarin individuen zich tevreden voelen met hun leven. Welzijn gaat over de leefomstandigheden die door groepen als belangrijk worden ervaren. Welzijn hangt weliswaar nauw samen met welvaart maar biedt ook een onderscheidende kijk op het leven van mensen en het functioneren van maatschappijen.

Inhoud

Welzijn wordt in belangrijke mate bepaald door de mogelijkheden die individuen krijgen om deel te kunnen uitmaken van een samenleving. Mensen zien zichzelf als onderdeel van groepen, of dat nu gaat over families, als onderdeel van een bedrijf, als supporter of als burgers van een land. De groep zorgt ervoor dat we ons kunnen beschermen tegen gevaren en risico's en dat we ons gesteund voelen. Wanneer groepen zich ook onderling verbonden voelen, vergroot dat de sociale cohesie van samenlevingen. Binnen iedere groep maar ook tussen groepen verdelen we taken en de zorg voor elkaar. Zo ontstaan sociale verhoudingen. We denken na over die verhoudingen en sturen deze bij via verschijnselen zoals emancipatie, solidariteit of protest.

Binnen het leergebied leren leerlingen over het welzijn van groepen mensen in de samenleving. Deze worden beschreven aan de hand van sociologische indicatoren zoals veiligheid, leefbaarheid, zorg, bestaanszekerheid, maatschappelijke betrokkenheid en sociale relaties. Leerlingen leren ook over ontwikkelingen die het denken over welzijn hebben beïnvloed en veranderd.

Leerlingen leren over (psychisch) welbevinden in relatie tot omstandigheden (leefomgeving, gezondheid, sociale relaties) en persoonlijke eigenschappen (zoals zelfredzaamheid, zelfregulering, mentale veerkracht of omgang met stress). Kennis over psychologie helpt leerlingen hun eigen emoties en die van anderen beter te begrijpen en biedt inzicht in hoe mensen elkaar beïnvloeden. Psychologische inzichten kunnen daarmee bijdragen aan de empathische en morele vermogens van leerlingen, hun veerkracht en hun welbevinden. Leerlingen leren over autonomie: over voorwaarden voor zelfstandig denken en handelen, ook in relatie tot de mensen om hen heen. Ze leren hoe zij kunnen zorg dragen voor zowel het welbevinden van henzelf als dat van anderen.

Bouwsteen

4.1 Welzijn

Leerlingen leren over de elementen die het welbevinden van individuen en het welzijn van groepen beïnvloeden.

4.1.A: WELZIJN

Primair onderwijs onderbouw

Inleiding

Leerlingen leren over hun eigen welbevinden en dat van anderen. Ze leren over hun sociale omgeving en over hun leefomgeving en hoe deze van invloed zijn op hun welbevinden.

Kennis en/of vaardigheden

Leerlingen leren

- over emoties (zoals angst en blijdschap) en gevoelens (zoals vriendschap, verliefdheid, gevoelens van onrechtvaardigheid en onveiligheid);
- over hoe zij kunnen zorg dragen voor zowel het welbevinden van henzelf als dat van anderen;
- over (hun) sociale omgevingen (zoals familie, vrienden en samenlevingsvormen);
- over hun leefomgeving; over veiligheid (zoals verkeersveiligheid en onveilige situaties) en over leefbaarheid (zoals omgaan met de leefomgeving).

Primair onderwijs bovenbouw

Inleiding

Leerlingen leren over hun eigen welbevinden in relatie tot dat van anderen binnen de groep. Ze leren over welzijn en hoe verschillende samenlevingen aankijken tegen welzijn.

Kennis en/of vaardigheden

Leerlingen leren

- over hun eigen welbevinden, over de omgang met emoties en gevoelens in contacten met anderen en/of binnen groepen;
- over hoe zij kunnen zorg dragen voor zowel het welbevinden van henzelf als dat van anderen;
- over de leefomgeving: over veiligheid (zoals verkeersveiligheid en bescherming tegen rampen) en over leefbaarheid (zoals voorzieningen en milieu);
- over verschillen in welzijn tussen verschillende tijden en op verschillende plaatsen.

4.1.B: WELZIJN

Voortgezet onderwijs onderbouw

Inleiding

Leerlingen leren over psychologische inzichten, sociale omstandigheden en dilemma's in de samenleving die welzijn en welbevinden beïnvloeden.

Kennis en/of vaardigheden

Leerlingen leren:

- over psychologische inzichten en de wijze waarop je persoonlijkheid zich vormt;
- over sociale veiligheid (oa respectvol gedrag, grenzen aangeven, uitsluiting);
- over de invloed van sociale omstandigheden (leefomgeving, gezondheid, sociale relaties) op je eigen welbevinden;
- over dilemma's in de samenleving die er spelen bij welzijn (zoals uitsluitingsmechanismen, solidariteit, sociale voorzieningen en veiligheidsvraagstukken en leefbaarheid);
- over verschillende perspectieven op welzijn in samenlevingen in verschillende tijden en op verschillende plaatsen.

Grote opdracht 5: Ethiek

Relevantie

De waarden die mensen hebben bepalen hun idealen en hun beeld van een rechtvaardige samenleving. Zij zijn herkenbaar in (inter)nationale wetten en regels, mensenrechten, maar ook in gebruiken en gewoontes, in religies, ideologieën en politieke stromingen.

Inhoud

De diverse waarden en idealen over een rechtvaardige verdeling van welvaart, macht, zorg en onderwijs zijn niet altijd te verenigen. De samenleving vraagt om burgers die beseffen dat er altijd spanningen zijn tussen wat mensen nastreven en wat mogelijk is.

Binnen het leergebied Mens & Maatschappij (h)erkennen leerlingen de diverse waarden en idealen om zo hun eigen beeld van rechtvaardigheid te ontwikkelen. Ze leren over levensbeschouwelijke-, ethische- en politieke tradities en stromingen.

Om met mensen met andere waarden en idealen samen te kunnen leven is het belangrijk dat de leerling andermans waarden en idealen op waarde kan schatten en op basis van eigen waarden om kan gaan met ethische dilemma's. Door deze bij zichzelf te verkennen en te onderzoeken (op morele vooronderstellingen, op religieuze en/of politieke oorsprong en op praktische haalbaarheid) kan hij zijn eigen positie ten opzichte van de voor hem ideale samenleving bepalen.

Bouwsteen

5.1 Waarden en idealen

Mensen houden er verschillende waarden op na. Deze waarden zijn herkenbaar in de idealen die mensen hebben en in wat ze doen: in gewoontes, levensbeschouwelijke en politieke stromingen. In een samenleving zijn verschillende groepen mensen met uiteenlopende waarden die soms botsen. Waarden en normen weerspiegelen wat door iemand of groepen mensen als goed of fout wordt beleefd, maar laten ook zien hoe iemand denkt dat een gelukkig leven eruitziet en wat een ideaal leven is.

5.1.A: WAARDEN EN IDEALEN

Primair onderwijs onderbouw

Inleiding

Leerlingen leren dat mensen waarden hebben en zich daarnaar (proberen te) gedragen. Ze leren over de waarden van henzelf en die van anderen.

Kennis en/of vaardigheden

Leerlingen leren:

- wat zij belangrijk vinden en wat anderen belangrijk vinden;
- over idealen in hun eigen omgeving (zoals help ouderen een handje; zorg voor een schoon schoolplein; probeer een probleem zonder geweld op te lossen)

Primair onderwijs bovenbouw

Inleiding

Leerlingen leren over hun eigen waarden en die van anderen. Ze leren over de invloed van ideaalbeelden op de samenleving. En over verschillen tussen idealen en de werkelijkheid.

Kennis en/of vaardigheden

Leerlingen leren:

- dat ieder zijn leven probeert in te vullen volgens zijn idealen en hoe je dat kunt spiegelen aan de realiteit;
- over idealen die onder meer voortkomen uit religies en culturen;
- over verschillen tussen waarden en over de vraag of er universele waarden zijn;
- over ethische dilemma's en welke waarden hieraan ten grondslag liggen.

5.1.B: WAARDEN EN IDEALEN

Voortgezet onderwijs onderbouw

Inleiding

Leerlingen leren over waarden en idealen; hoe deze zijn ontstaan en herkenbaar zijn in de samenleving. Ze leren dat idealen en werkelijkheid uiteen kunnen lopen en over ethische dilemma's.

Kennis en/of vaardigheden

Leerlingen leren:

- over wat voor hen een ideale wereld is en wat ervoor nodig is om die te kunnen bereiken en welke beperkingen er zijn;
- over hoe waarden en idealen in verschillende culturen en samenlevingen, op verschillende plaatsen en tijden kunnen verschillen;
- hoe idealen dramatische gevolgen kunnen hebben, maar ook tot positieve ontwikkelingen kunnen leiden;
- over waarden zoals rechtvaardigheid, vrijheid, verantwoordelijkheid en geluk;
- dat waarden herkenbaar zijn in wetten, regels, mensenrechten en ook in gewoontes, religies, ideologieën en politieke stromingen;
- over actuele ethische dilemma's en hoe die gerelateerd zijn aan persoonlijke en gemeenschappelijke waarden.

Grote opdracht 6: Diversiteit

Relevantie

Mensen maken deel uit van meerdere groepen. Iedere groep heeft zijn eigen cultuur en zijn eigen mensbeeld. Een mensbeeld geeft antwoord op de algemene vraag wat de mens is. We maken ons de cultuur van deze groepen eigen en we geven ook (mede) vorm aan die culturen.

Identiteit is het beeld dat we van onszelf hebben en anderen van ons hebben. Onze persoonlijke identiteit is verweven met culturen en mensbeelden van de groepen waarvan we deel uitmaken, maar komt ook voort uit persoonlijke eigenschappen.

Inhoud

In de maatschappij leven en werken mensen uit diverse groepen en met diverse achtergronden samen. De verschillende achtergronden kunnen de samenwerking verrijken maar ze kunnen ook leiden tot botsingen. Leerlingen komen in aanraking met mensen uit verschillende culturele, sociaaleconomische of levensbeschouwelijke achtergronden. Daarnaast is er sprake van individualisering in de samenleving. Hoe kunnen leerlingen als individu en binnen groepen met elkaar samenwerken en samenleven?

Het leergebied Mens & Maatschappij biedt leerlingen kennis over vormen van diversiteit: kennis over identiteit, over culturen, mensbeelden en levensbeschouwelijke stromingen en over taal en erfgoed als cultuurdragers. Leerlingen krijgen inzicht in de ontwikkeling van hun persoonlijke en over de identiteit van groepen.

Het is belangrijk voor een leerling om te weten wie hij is, wie hij wil zijn, welke keuzes hij kan maken en hoe hij zichzelf kan ontwikkelen. Ook het ontwikkelen van sociale- en culturele vaardigheden hoort hierbij. Om zo bewust te zijn tot welke groep(en) hij behoort en zou willen behoren en te ontdekken hoe hij zich tot anderen verhoudt.

Bouwsteen

6.1 Mensbeeld en identiteit

Identiteit kan meerdere vormen aannemen: persoonlijk, sociaal (in relatie tot anderen) en collectief. Niet alleen identiteit en cultuur bepalen hoe wij onszelf zien, maar ook ons mensbeeld.

Cultuur gaat over gedeelde uitingsvormen en gebruiken. Een mensbeeld is hier onlosmakelijk mee verbonden en is veranderlijk in tijd en plaats. Nadenken over wat een mens is, betekent nadenken over wat jezelf bent.

6.1.A: MENSBEELD EN IDENTITEIT

Primair onderwijs onderbouw

Inleiding

Leerlingen leren over het beeld dat ze van zichzelf hebben. Ze leren hoe het beeld van henzelf kan verschillen van het beeld dat anderen van ze hebben.

Kennis en/of vaardigheden

Leerlingen leren:

- over het beeld dat zij van zichzelf hebben en dat anderen van hen hebben en dat hier een verschil tussen kan zitten;
- over groepen waar zijzelf deel van uitmaken;
- over indelingen (zoals jongens – meisjes, kinderen – volwassenen, mensen - dieren).

Primair onderwijs bovenbouw

Inleiding

Leerlingen leren hoe hun persoonlijke identiteit voortkomt uit de wisselwerking tussen hun individuele en hun sociale identiteit. Ze leren hoe beeldvorming kan leiden tot een opgelegde identiteit.

Kennis en/of vaardigheden

Leerlingen leren:

- hoe zij vanuit verschillende identiteiten hun persoonlijke identiteit vormgeven;
- over overeenkomsten en verschillen tussen iemands persoonlijke en sociale identiteit;
- over verschillende beelden van (sociale) groepen op verschillende plaatsen, wat vooroordelen en stereotypen zijn en over discriminatie;
- over ideaalbeelden van een mens;
- over verschillen tussen mens en machine;
- over vrijheid (bijvoorbeeld in het maken van eigen keuzes) en bepaald zijn (het gegeven dat er ook een aantal zaken vast liggen of reeds (voor je) bepaald zijn).

6.1.B: MENSBEELD EN IDENTITEIT

Voortgezet onderwijs onderbouw

Inleiding

Leerlingen leren dat identiteiten van personen en groepen (kunnen) veranderen net als de beeldvorming daarover; dat er verschillende mensbeelden zijn en over het verschil tussen lichaam en geest.

Kennis en/of vaardigheden

Leerlingen leren:

- over een persoonlijke identiteit, sociale identiteit en collectieve identiteit en dat deze niet los staan van elkaar;
- dat identiteiten kunnen veranderen;
- over de gevolgen van vooroordelen en stereotypen voor (groepen) mensen en het beeld dat we van ze hebben;
- over het verband tussen identiteit en maatschappelijke positie;
- over individualisering binnen de samenleving;
- hoe mensbeelden en over hoe mensbeelden per tijd en plaats kunnen verschillen;
- over de verhouding tussen lichaam en geest.

Bouwsteen

6.2 Cultuur

Mensen maken deel uit van groepen die gekenmerkt worden door gezamenlijke (gemeenschappelijke) waarden, normen, opvattingen, omgangsvormen en manieren om zich uit te drukken en voorstellingen te vormen. We noemen deze gedeelde zaken de cultuur van de groep. Cultuur is niet iets statisch maar relatief en continu aan verandering onderhevig. Uitdrukkingsvormen van cultuur zijn bijvoorbeeld taal, kunst, muziek, kleding en bouwstijlen.

6.2.A: CULTUUR

Primair onderwijs onderbouw

Inleiding

Leerlingen leren dat mensen deel uitmaken van verschillende culturen en levensbeschouwelijke stromingen, welke herkenbaar zijn aan verschillende uitdrukkings- en verschijningsvormen.

Kennis en/of vaardigheden

Leerlingen leren:

- over gebruiken, leefgewoontes en feestdagen vanuit verschillende culturele achtergronden (zoals taal, kunst, muziek, eetgewoontes, kleding, bouwstijlen);
- over gebruiken en feestdagen bij verschillende levensbeschouwingen en culturen.

Primair onderwijs bovenbouw

Inleiding

Leerlingen leren dat mensen deel uitmaken van verschillende culturen en levensbeschouwelijke stromingen, die invloed hebben op iemands identiteit en dat culturen niet statisch zijn en (kunnen) veranderen.

Kennis en/of vaardigheden

Leerlingen leren:

- over gebruiken, leefgewoontes en feestdagen van mensen met verschillende culturele achtergronden en in verschillende gebieden en de invloed hiervan (in voorkomende gevallen) op jezelf en de samenleving;
- over belangrijke geestelijke stromingen in de wereld en de invloed van hun kenmerkende eigenschappen (in voorkomende gevallen) op jezelf en op de samenleving;
- dat cultuur tijd- en plaatsgebonden is en dat culturen kunnen veranderen.

6.2.B: CULTUUR

Voortgezet onderwijs onderbouw

Inleiding

Leerlingen leren over verschillende culturen en verschillende uitdrukkingsvormen en dat deze onderhevig zijn aan verandering. Culturen en levensbeschouwingen vallen niet samen maar er zijn wel verbanden.

Kennis en/of vaardigheden

Leerlingen leren:

- over verschillende uitdrukkingsvormen van cultuur, waaronder taal, kunst en omgangsvormen;
- over soorten culturen: dominante, sub- en tegenculturen;
- over hoe mensen mede op grond van verschillende culturen kunnen botsen en de oorzaken hiervan; en ook over hoe culturen elkaar kunnen verrijken;
- over hoe culturen en levensbeschouwingen (religie) zich tot elkaar kunnen verhouden;
- over veranderingsprocessen binnen culturen;
- over het verband tussen cultuur en levensbeschouwing enerzijds en mensbeeld anderzijds.

Grote opdracht 7: Macht en gezag

Relevantie

Macht gaat over de invloed van personen, bedrijven, media, instanties en overheid op anderen. Dit kan bijvoorbeeld door machtsbronnen in te zetten als wetten, kennis en informatie, functie, overtuigingskracht, geld en geweld. Personen, organisaties, bedrijven en landen proberen hun doelen te bereiken. Dat kan leiden tot conflicten of vormen samenwerking.

Inhoud

Zolang mensen in een samenleving macht als legitiem beschouwen is er sprake van gezag en staan zij toe dat zij beïnvloed worden. Maar hoe bepalen we hoe de (politieke en bestuurlijke) macht is geregeld? Zonder legitimiteit kan macht overgaan in het uithollen van de vrijheid. Burgers moeten door wetgeving en rechten beschermd worden tegen machtsmisbruik door andere burgers, bedrijven of de overheid. De democratische rechtsstaat en de mensenrechten spelen hierbij een cruciale rol.

Binnen het leergebied Mens & Maatschappij leren leerlingen hoe de machtsverhoudingen tussen burgers, bedrijven en staat is georganiseerd, hoe het bestuur in Nederland (inclusief de ontstaansgeschiedenis ervan) en in andere landen is geregeld. Het gaat ook over (inter-) nationale samenwerkingsverbanden en conflicten. En tevens over hoe leerlingen invloed kunnen uitoefenen op bestuur en besluitvorming; van leerlingenparticipatie op school tot aan landelijke of Europese verkiezingen.

In het persoonlijke leven van de leerling heeft hij ook te maken met macht en machtsverhoudingen. Wat mogen de overheid en bedrijven van je weten? Hoe beïnvloeden de media je keuzes? Bewustzijn van de manieren waarop je beïnvloed wordt, kan bijdragen aan het maken van weloverwogen keuzes en het volwaardig en actief functioneren binnen de democratische rechtsstaat.

Bouwsteen

7.1 Macht en gezag

Macht is het vermogen om invloed uit te oefenen op het handelen van anderen. Formeel bestaat die macht uit de bevoegdheid om regels en wetten te maken, uit te voeren, te handhaven en sancties op te leggen aan wie ze overtreedt. Die bevoegdheid komt toe aan ouders en leerkrachten, en aan het bestuur van het land. Kinderen leren omgaan met regels en afspraken. Ze leren hoe bestuur en recht in onze democratische rechtsstaat is georganiseerd en de macht gedeeld. Ze denken na over vragen rond bestuur en recht en bereiden zich voor op hun rol als volwaardig burger met actief en passief stemrecht.

7.1.A: MACHT EN GEZAG

Primair onderwijs onderbouw

Inleiding

Leerlingen leren dat regels en afspraken nuttig zijn om samen te kunnen spelen en leven. Ze leren over macht- en gezagsdragers in en buiten de school en dat ze zelf ook een stem en rechten hebben.

Kennis en/of vaardigheden

Leerlingen leren:

- over gezagsdragers (benoemd of gekozen) en hun rol (zoals ouders, leerkrachten, de politie, ministers, de koning, president);
- over afspraken en regels, de handhaving en eventuele consequenties van het overtreeden of niet naleven daarvan;
- hoe er op school, thuis en bij anderen verschillende regels gelden;
- over rechten van kinderen en over hun rechten en invloed;
- over veilig gedrag in de publieke ruimte (zoals in het verkeer).

Primair onderwijs bovenbouw

Inleiding

Leerlingen leren over de democratische rechtsstaat, over vrijheid en gelijkheid en macht en gezag. En ze leren over hoe ze zelf invloed kunnen uitoefenen.

Kennis en/of vaardigheden

Leerlingen leren:

- over machthebbers en gezagsdragers en het verschil tussen macht en gezag;
- over het vastleggen van afspraken in regels en wetten;
- over (het ontstaan en de geschiedenis van) de democratische rechtsstaat in Nederland en de grondwet;
- over het politieke bestel en de werking van de rechtspraak in Nederland (gemeente, Eerste en Tweede Kamer, regering, rechtbank);
- over verschillende staatsvormen (zoals monarchie en democratie);

- over voorbeelden van vreedzaam gebruik en misbruik van macht en gezag (zoals slavernij, Duitse bezetting, Jodenvervolging);
- over manieren van invloed uitoefenen in de eigen omgeving en daarbuiten, kinderrechten en manieren om ervoor te zorgen dat die in de wereld worden nageleefd;
- over gedrag in de publieke ruimte (zoals verkeersregels en gedrag in het verkeer).

7.1.B: MACHT EN GEZAG

Voortgezet onderwijs onderbouw

Inleiding

Leerlingen leren over het ontstaan en functioneren van de Nederlandse rechtsstaat en over andere staatsvormen. Zij leren hoe zij zelf invloed uit kunnen oefenen.

Kennis en/of vaardigheden

Leerlingen leren:

- over de voor- en nadelen en de (on)mogelijkheden van internationale samenwerking binnen de Europese Unie en de Verenigde Naties;
- over machts- en gezagsverhoudingen binnen bedrijven en organisaties en tussen burgers, bedrijven, organisaties, landen;
- over historische contexten die van belang zijn voor het ontstaan van de democratische rechtsstaat in Nederland (zoals de Grondwet, de basiswaarden en grondrechten in Nederland en de EU) en de waardering voor de democratische rechtsstaat (zoals de Opstand, Franse Revolutie, ideologieën, Duitse bezetting);
- over de werking van het politieke bestel en de scheiding der machten (gemeente, provincie, Eerste en Tweede Kamer, regering, rechtspraak);
- over verschillende staats- en organisatievormen die er waren en (denkbaar) zijn (zoals dictatuur, republiek, monarchie, aristocratie, tirannie, totalitaire systemen);
- over internationale machtsongelijkheid in het verleden (kolonialisme) en het heden (schendingen van mensenrechten).

Bouwsteen

7.2 Samenwerking en conflict

Om doelen te bereiken hebben mensen belang bij samenwerken. In de klas, in de maatschappij en in de politiek hebben mensen en groepen elkaar nodig om hun doelen te halen. Wanneer deze doelen en de daarbij behorende belangen te ver uit elkaar liggen, kunnen er spanningen of zelfs conflicten ontstaan.

7.2.A: SAMENWERKING EN CONFLICT

Primair onderwijs onderbouw

Inleiding

Leerlingen leren over bedoelingen van mensen. Ze leren hoe mensen verschillen in dat wat ze willen en denken. Ze leren over het omgaan met en het oplossen van conflicten.

Kennis en/of vaardigheden

De leerlingen leren:

- over samenwerken;
- over oorzaken van conflicten door verschillende belangen, opvattingen en gevoelens;
- over het oplossen van conflicten.

Primair onderwijs bovenbouw

Inleiding

Leerlingen leren hoe verschillende doelen of belangen kunnen leiden tot conflicten en tot samenwerking. Ze leren over internationale conflicten en internationale samenwerking.

Kennis en/of vaardigheden

De leerlingen leren:

- over het ontstaan van conflicten en manieren om conflicten te voorkomen;
- over oplossingsstrategieën bij conflicten;
- over samenwerkingsvormen op verschillende schaalniveaus (binnen de klas, in een bedrijf, tussen politieke partijen, binnen de EU);
- over het ontstaan en de gevolgen van (internationale) conflicten in het verleden en actuele conflicten.

7.2.B: SAMENWERKING EN CONFLICT

Voortgezet onderwijs onderbouw

Inleiding

Leerlingen leren over achterliggende motieven bij conflicten en samenwerkingsvormen. Ze leren over de langetermijngevolgen van deze conflicten.

Kennis en/of vaardigheden

De leerlingen leren:

- over samenwerking binnen de Europese Unie en over andere (internationale) samenwerkingsverbanden;
- over conflicten uit het verleden die een relatie hebben met het Europa en de wereld van nu (zoals de Franse Revolutie, de Eerste en Tweede Wereldoorlog);
- over strategieën om eventuele conflicten (geweldloos) op te lossen;
- hoe Europese landen hun belangen wereldwijd gingen verspreiden, vroeger en nu; en hoe dit leidde tot verzet;
- over actuele nationale en internationale conflicten die onder meer invloed hebben op de Nederlandse samenleving en op individuen;
- over de verschillende soorten grenzen die een gebied of regio afbakenen en wat de gevolgen zijn die kunnen optreden bij het trekken van grenzen.

Grote opdracht 8: Vraagstukken

Relevantie

In de samenleving verwachten we van volwassen burgers dat zij geïnformeerd zijn en zich een mening kunnen vormen over onderwerpen die een grote impact hebben op hun leven en dat van anderen. Onderwijs bereidt leerlingen voor op die maatschappelijke verantwoordelijkheid.

In het leergebied leren leerlingen over die maatschappelijke vraagstukken. Ze zijn per definitie complex: je moet veel weten om je een mening te kunnen vormen. Daarbij is het niet altijd duidelijk hoe je aan relevante informatie kunt komen. Hoe meer je weet, hoe ingewikkelder het vraagstuk wordt.

Leerlingen leren stap-voor-stap om te gaan met die complexiteit. Ze leren hoe je, ook al weet je niet alles en al zijn er geen eenvoudige antwoorden, toch kunt bepalen hoe je kunt handelen. Ze leren om grip te krijgen op maatschappelijke vraagstukken door kennis en vaardigheden van meerdere disciplines (en meerdere leergebieden) te combineren.

Inhoud

Er komen vier maatschappelijke vraagstukken aan bod: globalisering, duurzame ontwikkeling, technologie en ongelijkheid. Deze vraagstukken staan uiteraard niet los van elkaar.

Globalisering gaat over hoe onze levens steeds meer vervlochten zijn met de levens van andere mensen. In het verre verleden verplaatsten mensen, goederen en ideeën zich al over zeer grote afstanden, maar de globalisering zoals die nu plaatsvindt is van een andere orde. Er is sprake van een proces van wereldwijde economische, politieke en culturele integratie. Dat leidt enerzijds tot afhankelijkheid en samenwerking op mondiale schaal, maar zorgt ook voor een sterkere identificatie met onze eigen lokale omgeving.

Duurzame ontwikkeling gaat over ontwikkeling die voorziet in de behoeften van de huidige generatie, zonder de behoeften van toekomstige generaties, zowel hier als in andere delen van de wereld, in gevaar te brengen. Hoe toekomstige generaties samenleven en in hoeverre de aarde in de toekomst nog leefbaar is, is afhankelijk van de keuzes die bedrijven, overheden, organisaties en individuen maken. Deze keuzes hebben gevolgen voor bijvoorbeeld de natuur, de bevolking, het welzijn en de welvaart.

Technologie gaat over de vraag hoe techniek op allerlei manieren en niveaus de samenleving en de mens beïnvloedt. De toepassing van technologie stelt de maatschappij voor een zorgvuldige afweging van verschillende belangen.

Ongelijkheid is een gegeven in samenlevingen in heden en verleden. Mensen verschillen in aangeboren en aangeleerde kenmerken. En deze kenmerken beïnvloeden hun maatschappelijke positie. Het feit of je arm of rijk bent, man of vrouw, zwart of wit, jong of oud, bepaalt voor een groot deel je maatschappelijke kansen en de manier waarop je wordt behandeld en gewaardeerd.

Bouwsteen

8.1 Globalisering

Inhoud

Samenlevingen zijn steeds meer afhankelijk van elkaar geworden. Internationale handel, migratiestromen, culturele uitwisseling en ecologische vraagstukken hebben grote invloed op maatschappijen.

Globalisering is het proces van uitbreiding en intensivering van contacten en wederzijdse afhankelijkheden over zeer grote afstanden en over landsgrenzen heen op economisch, juridisch, politiek, sociaal-cultureel, demografisch, technologisch en ecologisch gebied. Dit maakt globalisering tot een zeer complex verschijnsel.

Binnen het leergebied Mens & Maatschappij leren leerlingen hoe maatschappijen (internationaal) verbonden zijn met andere maatschappijen en hoe de verbondenheid steeds (sterk) aan verandering onderhevig is. Leerlingen leren over de wereldgeschiedenis en over relaties en interacties op verschillende schaalniveaus evenals over (internationale) politieke samenwerking en handelsrelaties.

Voor de leerling is het belangrijk om te leren hoe hij zich verhoudt tot 'het andere en het vreemde' en welke waarde het 'eigene' daarbij heeft. Hoe moet hij omgaan met (mondiale) ontwikkelingen die zo groot zijn dat niemand er richting aan kan geven? Het roept ook op tot persoonlijke afwegingen en stellingname (bijvoorbeeld: moeten of kunnen we samenwerken met landen die hele andere waarden en normen hebben?).

Vraagstukken

8.1.A: GLOBALISERING

Primair onderwijs onderbouw

Inleiding

Leerlingen leren dat de wereld om hen heen veel groter is dan ze kunnen waarnemen. Voor tal van behoeften zijn zij afhankelijk van beslissingen van andere mensen die ze niet direct kennen.

Kennis en/of vaardigheden

Leerlingen leren:

- hoe ze verbonden zijn met mensen uit andere delen van de wereld, bijvoorbeeld via de producten die hun ouders kopen en het eten dat zij eten;
- hoe klasgenoten en andere mensen in Nederland verbonden zijn met andere delen van de wereld, bijvoorbeeld vakantie en familiebanden.

8.1.A: GLOBALISERING

Primair onderwijs bovenbouw

Inleiding

Leerlingen leren over internationale verwevenheid. Verscheidene processen zorgen voor het bestaan van wereldwijde netwerken. De gevolgen hiervan zijn deels zichtbaar in de directe leefomgeving.

Kennis en/of vaardigheden

Leerlingen leren:

- over verschillende manieren waarop ze verbonden zijn met mensen uit andere delen van de wereld: productie, consumptie, cultuur en media;
- op welke manieren zij zelf, klasgenoten en andere mensen in Nederland verbonden zijn met andere delen van de wereld door vakantie, migratie, familiebanden en/of de taal/talen die ze spreken en leren;
- over multinationale ondernemingen en internationale organisaties, die het leven hier en elders bedoeld en onbedoeld beïnvloeden;
- over de bevolkingssamenstelling van hun dorp, wijk, stad en het land, en hoe deze o.a. door migratie veranderd is.

8.1.B: GLOBALISERING

Voortgezet onderwijs onderbouw

Inleiding

Leerlingen leren dat verschillende groepen in de wereld voor- en nadelen van globalisering ondervinden; dat er voor de toekomst risico's en kansen aan verbonden zijn; dat globalisering tegenkrachten oproept.

Kennis en/of vaardigheden

Leerlingen leren:

- hoe mensen uit alle delen van de wereld met elkaar verbonden zijn: productie, consumptie, dienstverlening, cultuur en media, politiek, technologie, ecologie en risico's;
- over de voor- en nadelen van internationale arbeidsdeling op economisch, sociaal en ecologisch gebied;
- over historische achtergronden van het huidige proces van globalisering, zoals kolonialisme, de industriële revolutie, imperialisme, dekolonisatie;
- over het lidmaatschap van Nederland van de EU en de VN en wat dit betekent voor economie en politieke besluitvorming;
- over de bevolkingssamenstelling van Nederland en migratiebewegingen wereldwijd, en hoe dit bijdraagt aan wederzijdse beïnvloeding en afhankelijkheid;
- over de sociale en economische gevolgen van globalisering en hoe het leidt tot vervreemding en ongelijkheid. Wat weer polarisering en tegenreacties, zoals regionalisering en nationalisme tot gevolg heeft.

Bouwsteen

8.2 Duurzame ontwikkeling

Deze bouwsteen is gezamenlijk door het leergebied Mens & Natuur en Mens & Maatschappij ontwikkeld.

Relevantie

Duurzame ontwikkeling, is de ontwikkeling die aansluit op de behoeften van het heden, zonder het vermogen van toekomstige generaties om in hun behoeften te voorzien in gevaar te brengen. Duurzame ontwikkeling richt zich op de verdeling van wat de aarde te bieden heeft aan onszelf, aan mensen elders, aan mensen in de toekomst en aan andere soorten dan de mens. Duurzame ontwikkeling is relevant omdat de mens niet alleen afhankelijk is van de aarde maar er ook onderdeel van uitmaakt. Dit brengt dus verantwoordelijkheden met zich mee. Het zoeken naar een balans tussen de mens (*People*), de natuur (*Planet*) en de welvaart (*Prosperity*) is een belangrijke uitdaging.

Bij duurzaamheidsvraagstukken spelen op alle schaalniveaus spanningen tussen verschillende behoeften, belangen en waarden. Deze spanningen zijn zichtbaar in onze samenleving en bereiken ook het onderwijs en de leerlingen. Door kennis over natuurlijke (on)mogelijkheden, menselijk handelen en innovatieve oplossingen, krijgen leerlingen meer inzicht in de gevolgen van (te maken) keuzes van henzelf en die van anderen.

Inhoud

Vanuit meerdere leergebieden breiden leerlingen hun kennis en vaardigheden rondom duurzame ontwikkeling uit. Hierbij gaat het om het inzicht krijgen in het gebruik en verbruik van natuurlijke hulpbronnen en de invloed hiervan op de kwaliteit van leven van henzelf en anderen en op de aarde.

Leerlingen leren welke positie en invloed individuen, groepen, overheden en organisaties hebben ten aanzien van duurzame ontwikkeling en de consequenties hiervan nu, later, hier en elders. Mede hierdoor vergroten ze hun vermogen om verantwoordelijkheid te nemen voor hun eigen handelen en de keuzes die zij maken. Ook reflecteren ze op wat ze ethisch verantwoord vinden. Ze verkennen oplossingen, waaronder technologische en gedragsmatige, die helpen om het verbruik van energie en grondstoffen te beperken en een bijdrage te leveren aan een duurzame toekomst; ze ontwikkelen ook inzicht in krachten en machten die oplossingen beïnvloeden en soms bemoeilijken.

Vraagstukken

8.2.A: DUURZAME ONTWIKKELING

Primair onderwijs onderbouw

Inleiding

Leerlingen ontdekken dat de (natuurlijke en sociale) leefomgeving voortdurend verandert, onder andere als gevolg van hun eigen behoeften en het gedrag van anderen.

Kennis en/of vaardigheden

Leerlingen leren:

(Gemeenschappelijk)

- over diverse duurzame keuzes in de directe omgeving;
- over de samenhang tussen *People*, *Planet* en *Prosperity* (te denken valt aan het kappen van bossen voor hout en het scheiden van afval);
- uitdrukking te geven aan hun eigen behoeftes en deze te vergelijken die van met anderen;
- over de inzet van (digitale) technologie in de eigen omgeving m.b.t. duurzame ontwikkeling (te denken valt aan windmolens en de slimme thermostaat in huis).

(Mens & Maatschappij)

- over verschillende rollen die mensen in de omgeving aannemen ten aanzien van duurzame ontwikkeling.

(Mens & Natuur)

- zie hun bouwsteen.

Primair onderwijs bovenbouw

Inleiding

Leerlingen leren dat ze door hun behoeften en (on)bewuste keuzes invloed hebben op hun eigen kwaliteit van leven. Het besef ontstaat dat hierbij tegenstrijdige belangen kunnen spelen.

Kennis en/of vaardigheden

Leerlingen leren:

(Gemeenschappelijk)

- over duurzame keuzes, ook buiten hun directe omgeving;
- over mogelijke afwegingen die gemaakt kunnen worden tussen *People*, *Planet* & *Prosperity*;
- uitdrukking te geven aan hun eigen behoeftes, deze te vergelijken met die van anderen en de mate van de behoefte in hun afwegingen mee te nemen;
- over de (innovatieve) inzet van (digitale) technologie in de eigen omgeving m.b.t. duurzaamheid om het gebruik van natuurlijk hulpbronnen te optimaliseren (te denken valt aan zonnepanelen en het vergaderen op afstand d.m.v. videoconferentie);
- over de eigen mogelijkheden om aan duurzame ontwikkeling bij te dragen.

(Mens & Maatschappij)

- over de positie en invloed van verschillende individuen, bedrijven (Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen, MVO), overheden en NGO's (Non Gouvernementele Organisaties) die betrokken zijn bij (de regelgeving rond) duurzame ontwikkeling.

(Mens & Natuur)

- zie hun bouwsteen.

8.2.B: DUURZAME ONTWIKKELING

Voortgezet onderwijs onderbouw

Inleiding

Leerlingen leren over de complexiteit van duurzame ontwikkeling: de invloed van leefstijl, het gebruik van technologie, de rol van bedrijven en overheden en de schaalniveaus waarop die effect hebben.

Kennis en/of vaardigheden

Leerlingen leren:

(Gemeenschappelijk)

- hoe keuzes kunnen bijdragen aan duurzame ontwikkeling;
- over de effecten van keuzes op de (natuurlijke en sociale) leefomgeving, zowel dichtbij als veraf, zowel nu als later;
- over het spanningsveld tussen individuele en collectieve belangen, zoals leefbaarheid, binnen duurzaamheidsvraagstukken;
- over mondiale duurzaamheidsdoelstellingen (te denken valt aan de Sustainable Development Goals (SDG));
- over de (innovatieve) inzet van (digitale) technologie bij de oplossing van mondiale duurzaamheidsvraagstukken (te denken valt aan *geo-engineering* en het digitaal in plaats van fysiek versturen van informatie);
- over de mogelijkheden om in de toekomst zelf in het kader van vervolgstudie, toekomstig beroep of als burger aan duurzame ontwikkeling bij te dragen.

(Mens & Maatschappij)

- over de veranderende omgang met de leefomgeving vroeger en nu, hier en daar, aan de hand van *People, Planet & Prosperity*;
- over de spanningen die kunnen ontstaan tussen belangen en verantwoordelijkheden die individuen, bedrijven (Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen, MVO), overheden en NGO's (Non Gouvernementele Organisaties) op verschillende schaalniveaus hebben met betrekking tot duurzame ontwikkeling.

(Mens & Natuur)

- zie hun bouwsteen.

Bouwsteen

8.3 Technologie

Inhoud

Veel vraagstukken in de samenleving hangen samen met de inzet van technologie. Werk wordt geautomatiseerd en we zijn in staat om transport en communicatie steeds sneller te laten verlopen. Technologie speelt een grote rol bij veiligheidsvraagstukken (zoals defensie, terrorismebestrijding of in de bescherming tegen water). Technologie heeft ook onbedoelde gevolgen zoals ongelijkheid in digitale geletterdheid en daarmee ook gevolgen voor deelname aan de maatschappij. Het is de vraag of alles wat mogelijk is ook wenselijk is (ethische vraag).

Het leergebied Mens & Maatschappij geeft inzicht in de betekenis die technologie heeft in het leven van mensen. Hoe technologie van invloed is op onze samenleving. Leerlingen leren hoe samenlevingen in het verleden zijn veranderd onder invloed van technologische ontwikkelingen en hoe technologie voortkomt uit behoeften en mede wordt bepaald door (morele) waarden en doelen, zoals duurzaamheid, menswaardigheid, schoonheid of welvaart.

Met de huidige snelheid van technologische veranderingen is het belangrijk dat de leerling zich bewust is van de persoonlijke gevolgen die deze kunnen hebben. Concreet gaat het om de gevolgen voor bijvoorbeeld privacy, (digitale) manipulatie, studie en loopbaan en met betrekking tot financiële verleidingen. Hierin heeft ieder mens ook een persoonlijke verantwoordelijkheid te nemen en afwegingen te maken.

Vraagstukken

8.3.A: TECHNOLOGIE

Primair onderwijs onderbouw

Inleiding

Leerlingen leren over technologische middelen en verschillende toepassingen in hun eigen (school-)omgeving. Ze leren hoe techniek helpt bij bepaalde taken.

Kennis en/of vaardigheden

Leerlingen leren:

- over technologische ontwikkelingen en toepassingen uit hun belevingswereld, vroeger en nu (zoals paard en wagen versus auto);
- over de zichtbare betekenis van technologie voor dagelijkse handelingen (zoals schaar, computer, smartboard).

Vraagstukken

8.3.A: TECHNOLOGIE

Primair onderwijs bovenbouw

Inleiding

Leerlingen leren over het gebruiken van technologische middelen. En ook dat samenlevingen in bepaalde tijden bepaalde technologie gebruikten en dat dit in de loop van de tijd verandert.

Kennis en/of vaardigheden

Leerlingen leren:

- over technologische ontwikkelingen en de tijd waarin ze plaatsvonden;
- over de invloed die technologie op henzelf heeft;
- over maatschappelijke gevolgen van technologische ontwikkelingen;
- over de invloed van technologie op beroepen;
- over de toepassing van technologie en de wenselijkheid daarvan;
- over de ethische dilemma's die ontstaan door technologie.

8.3.B: TECHNOLOGIE

Voortgezet onderwijs onderbouw

Inleiding

bedacht is als antwoord op maatschappelijke vraagstukken, zoals op het vlak van veiligheid en welvaart.

Kennis en/of vaardigheden

Leerlingen leren:

- hoe bij een tijdperk typerende technologieën horen;
- over de invloed van technologie op gedrag en verhoudingen;
- hoe technologische ontwikkelingen tot stand komen en al dan niet verspreid worden;
- over het ontstaan en de verandering van arbeidsdeling onder invloed van technologische ontwikkelingen (neolithische revolutie, industriële revolutie, digitale revolutie);
- over de ethische dilemma's die ontstaan door technologie;
- over de wenselijkheid en toepassing van technologie.

Bouwsteen

8.4 Ongelijkheid

Ongelijkheid bestaat in alle samenlevingen, in heden en verleden. Maar de mate van ongelijkheid tussen en binnen samenlevingen, landen en gebieden verschilt. Ongelijkheid wordt bepaald door de verdeling van middelen zoals kennis, kapitaal, gezondheidszorg, grondstoffen, onderwijs en arbeid.

Inhoud

In de samenleving zijn verschillen in ongelijkheid onderwerp van het politieke en maatschappelijke debat. Wat zijn de natuurlijke en sociale omstandigheden waaronder ongelijkheid ontstaat? Welke mate van ongelijkheid is rechtvaardig? Welke ideeën zijn er om met ongelijkheid om te gaan? Alle keuzes over de economische, sociale, culturele en politieke inrichting van de samenleving hebben gevolgen voor de verdeling van en toegang tot arbeid, inkomen, vermogen, kennis, machtsmiddelen en zorg.

Binnen het leergebied Mens & Maatschappij leren leerlingen hoe ongelijke verdeling van middelen, gevolgen heeft voor mensen en maatschappijen. Leerlingen leren dat ongelijkheid een relatief begrip is, dat de betekenis cultureel is bepaald en verschilt in tijd en plaats. Ongelijkheid is veranderlijk en veranderbaar. Het leergebied biedt leerlingen economische, sociologische en psychologische, politieke en culturele concepten om ongelijkheid te bestuderen.

De leerlingen leren op welke manier zij invloed hebben op ongelijkheid, hetzij binnen hun eigen leefwereld of de leefwereld van anderen. Ze leren te nuanceren, een standpunt in te nemen en te handelen binnen de mogelijkheden die er zijn.

8.4.A: ONGELIJKHEID

Primair onderwijs onderbouw

Inleiding

Leerlingen leren dat mensen over verschillende middelen beschikken en (mede daardoor) een verschillende positie in de samenleving hebben.

Kennis en/of vaardigheden

Leerlingen leren:

- dat er verschillen tussen mensen zijn als het gaat om werk, bezit en woonomstandigheden;
- dat dit op andere plaatsen en vroeger anders kan zijn (geweest).

Vraagstukken

8.4.A: ONGELIJKHEID

Primair onderwijs bovenbouw

Inleiding

Leerlingen leren over de ongelijke verdeling van middelen als macht, bezit en status; en dat dit kan verschillen van tijd en plaats. Ze leren ook of ze deze verdeling rechtvaardig vinden.

Kennis en/of vaardigheden

Leerlingen leren:

- over de verschillen die er bestaan tussen mensen als het gaat om de verdeling van macht, bezit en status en dat dit leidt tot ongelijkheid;
- dat ongelijkheid tussen mensen verschilt in plaats en tijd en dat de mate van ongelijkheid kan veranderen;
- over waarden en idealen met betrekking tot gelijkheid en rechtvaardigheid;
- dat op verschillende plaatsen en in andere tijden anders gedacht wordt en werd over ongelijkheid en de vraag of die rechtvaardig is.8.4.b Bouwsteen vo-onderbouw.

8.4.B: ONGELIJKHEID

Voortgezet onderwijs onderbouw

Inleiding

Leerlingen leren over de verdeling van macht, bezit en status binnen samenlevingen in verschillende tijden en op verschillende plaatsen; de oorzaken en of deze verdeling wel of niet rechtvaardig is.

Kennis en/of vaardigheden

Leerlingen leren:

- over de verdeling van macht, bezit en status in de Nederlandse en mondiale samenleving;
- hoe ongelijkheid door economische, sociale, culturele en politieke factoren ontstaat en in stand wordt gehouden;
- over de geschiedenis van ongelijkheid in de Nederlandse cultuur en samenleving en in die van andere culturen en samenlevingen;
- hoe de ongelijkheid in de Nederlandse samenleving en mondiale verhoudingen vanuit verschillende (politieke) idealen en mensbeelden als (on)rechtvaardig wordt beschouwd.

Grote opdracht 9: Denkwijzen

Relevantie

Het leergebied Mens & Maatschappij omvat schoolvakken die verwijzen naar verschillende wetenschappelijke disciplines. Die disciplines en dus ook die schoolvakken hebben hun eigen taal en tradities, eigen methoden en technieken om de wereld te onderzoeken. Om recht doen aan die vakspecifieke kleuring en tegelijk meer samenhang in leerstofaanbod te garanderen zijn er voor het leergebied zogenoemde denkwijzen geformuleerd. Deze denkwijzen omschrijven de belangrijkste manieren van kijken en denken waarmee leerlingen het gereedschap krijgen om de werkelijkheid te leren begrijpen en duiden en die, ongeacht het schoolvak, in bijna iedere context toegepast kunnen worden.

Inhoud

De samenleving verandert voortdurend. Dat vraagt om burgers die actuele verschijnselen, ontwikkelingen en vraagstukken kunnen beschouwen en kunnen overdenken en de vaardigheden bezitten om kennis in nieuwe situaties te kunnen inzetten.

Bij Mens & Maatschappij komen methoden of manieren van denken aan de orde, waarmee leerlingen binnen het leergebied en ook binnen de schoolvakken naar de wereld kunnen kijken en deze kunnen duiden. Vaak gaat het om manieren van denken die leerlingen 'als vanzelf' toepassen, zoals denken in oorzaken-gevolgen en denken in overeenkomsten en verschillen. Deze manieren van denken worden binnen het leergebied verdiept en expliciet gemaakt. Andere manieren van denken zijn minder intuïtief. Door leerlingen manieren van denken aan te bieden, ontwikkelen zij de vaardigheden die hen in staat stellen om in nieuwe situaties en in combinatie met hun kennis, na te denken over vragen, hoe ze als burger en als mens in deze wereld kunnen en willen zijn.

Bouwsteen

9.1 Denken in continuïteit en verandering

Inleiding

Leerlingen leren het verschil tussen verandering en continuïteit en leren beschrijven wat verandert en wat hetzelfde blijft.

Denkwijzen

9.1.A: DENKEN IN CONTINUÏTEIT EN VERANDERING

Primair onderwijs onderbouw

Inleiding

Leerlingen leren over veranderingen in de tijd en over dat wat niet verandert.

Kennis en/of vaardigheden

Leerlingen leren:

- over zichzelf in termen van vroeger, nu en in de toekomst;
- over wat in de tijd veranderd is en wat gelijk blijft zoals thuis, op school, en in hun omgeving.

Primair onderwijs bovenbouw

Inleiding

Leerlingen leren beschrijven en verklaren dat verschijnselen en situaties veranderen of hetzelfde blijven.

Kennis en/of vaardigheden

Leerlingen leren:

- hoe vroeger verschijnselen en situaties anders waren dan nu, en in de toekomst mogelijk anders zullen worden, bijvoorbeeld op het gebied van wonen, werken, communiceren, reizen en geloven;
- waarom verschijnselen en situaties door de tijd heen min of meer hetzelfde zijn gebleven en waarschijnlijk zullen blijven, bijvoorbeeld op het gebied van wonen, werken, communiceren, reizen en geloven;
- waardoor verschijnselen en situaties in de loop van de tijd veranderd zijn, bijvoorbeeld op het gebied van wonen, werken, communiceren, reizen en geloven.

Denkwijzen

9.1.B: DENKEN IN CONTINUÏTEIT EN VERANDERING

Voortgezet onderwijs onderbouw

Inleiding

Leerlingen leren beschrijven en verklaren dat verschijnselen en situaties veranderen of in stand blijven en hoe de aard, het tempo, de omvang en impact van veranderingen (kunnen) zijn.

Kennis en/of vaardigheden

Leerlingen leren:

- hoe verschijnselen in geleerde en bekende contexten door verschillende oorzaken/processen veranderd zijn en mogelijk zullen veranderen, en welke verschillende verklaringen daarvoor denkbaar zijn;
- over veranderingen in termen van aard, tempo en impact.

Bouwsteen

9.2 Denken vanuit meerdere perspectieven

Door verschijnselen, ontwikkelingen en/of vraagstukken vanuit meerdere perspectieven (sociale-, culturele-, politieke-, economische-, historische- en geografische- en in voorkomende gevallen ook religieuze en filosofische) te bekijken, leer je deze beter te begrijpen en wordt ook duidelijk hoe complex en veelzijdig de werkelijkheid kan zijn.

Denkwijzen

9.2.A: DENKEN VANUIT MEERDERE PERSPECTIEVEN

Primair onderwijs onderbouw

Inleiding

Leerlingen leren dat zij situaties en gebeurtenissen vanuit verschillende perspectieven kunnen bekijken.

Kennis en/of vaardigheden

Leerlingen leren:

- hoe zij een situatie of gebeurtenis vanuit verschillende kanten (perspectieven) kunnen bekijken, waarbij ieder perspectief nieuwe inzichten oplevert (zoals het nieuw te ontwerpen schoolplein moet aantrekkelijk, veilig en niet te duur worden);
- hoe het innemen van verschillende perspectieven kan leiden tot dilemma's (zoals bouwen we nieuwe huizen met grote tuinen of willen we juist veel gezamenlijk groen in de buurt);
- hoe het innemen van verschillende perspectieven tot verschillende oplossingen kan leiden.

Primair onderwijs bovenbouw

Inleiding

Leerlingen leren hoe het kijken vanuit verschillende perspectieven kan helpen bij het begrijpen van situaties.

Kennis en/of vaardigheden

Leerlingen leren:

- hoe een ander of nieuw perspectief (cultureel-, politiek-, natuurlijk-, economisch- en/of filosofisch) nieuwe inzichten kan geven over situaties;
- hoe informatie vanuit verschillende perspectieven kan leiden tot dilemma's (zoals oude kerken kunnen worden onderhouden, gesloopt of een nieuwe bestemming krijgen);
- dat het perspectief van waaruit je kijkt invloed heeft op de oplossingen die we voor een probleem en/of de toekomst bedenken.

Denkwijzen

9.2.B: DENKEN VANUIT MEERDERE PERSPECTIEVEN

Voorgezet onderwijs onderbouw

Inleiding

Leerlingen leren hoe zij verschillende perspectieven kunnen inzetten om tot verschillende oplossingen te komen en hoe eventueel toekomstscenario's te maken.

Kennis en/of vaardigheden

Leerlingen leren:

- hoe een combinatie van culturele-, politieke-, religieuze-, natuurlijke-, technologische; economische- en/of filosofische perspectieven helpt een compleet beeld te schetsen van een situatie, gebeurtenis of verschijnsel;
- hoe verschillende waarden en belangen bepalend zijn voor de perspectieven die mensen innemen;
- hoe de keuze voor een bepaald perspectief invloed heeft op de oplossingen die ze voor een probleem kiezen of het toekomstscenario dat ze bedenken;
- hoe het betrekken van meerdere perspectieven bij het opstellen van toekomstscenario's kan helpen om tot oplossingen te komen voor maatschappelijke problemen of spanningen;
- welke vooronderstellingen en methoden ten grondslag liggen aan de verschillende perspectieven (menswetenschappen) en op basis daarvan de waarde van die perspectieven te wegen.

Bouwsteen

9.3 Denken vanuit de ander en jezelf

“Zou ik er net zo over denken als ik iemand anders was, ergens anders zou wonen of in een andere tijd zou leven?” Individuen en groepen verschillen in hoe zij verschijnselen, ontwikkelingen, situaties en/of vraagstukken bekijken en beoordelen. De verschillen kunnen voortkomen uit levensbeschouwelijke overtuiging, culturele achtergrond, politieke- of persoonlijke opvattingen of persoonlijke omstandigheden. Het oordeel van mensen hangt ook samen met de historische context waarin, de geografische plaats waarop, of de sociale positie waarin zij zich bevinden (standplaatsgebondenheid). Wanneer je probeert te begrijpen hoe ‘de ander’ kijkt en denkt, krijg je een completer en veelzijdiger beeld.

Denkwijzen

9.3.A: DENKEN VANUIT DE ANDER EN JEZELF

Primair onderwijs onderbouw

Inleiding

Leerlingen leren hoe denkbeelden en ideeën van anderen kunnen verschillen met die van henzelf.

Kennis en/of vaardigheden

Leerlingen leren:

- hoe je rekening kunt houden met de gevoelens, wensen, voorkeuren en gedachten van anderen en de situatie waarin hij zich in bevindt.

Primair onderwijs bovenbouw

Inleiding

Leerlingen leren de denkbeelden en ideeën van henzelf en anderen te gebruiken bij het vormen van hun eigen beelden en ideeën.

Kennis en/of vaardigheden

Leerlingen leren:

- hoe mensen in andere tijden en mensen op andere plekken er andere denkbeelden en ideeën op na houden/hielden (zoals familieleden in het buitenland die heel anders leven);
- hoe verschil van inzicht en belangen kunnen leiden tot nieuwe ideeën en/of tot conflicten.

Denkwijzen

9.3.B: DENKEN VANUIT DE ANDER EN JEZELF

Voortgezet onderwijs onderbouw

Inleiding

Leerlingen leren hoe beelden en ideeën over anderen tot stand komen en hoe je kunt omgaan met verschillende denkbeelden en belangen.

Kennis en/of vaardigheden

Leerlingen leren:

- op welke manieren emoties, voorkeuren, ideeën en opvattingen van anderen zijn te herleiden tot onderliggende waarden;
- hoe en in welke mate de (culturele-, economische- of levensbeschouwelijke-) achtergrond van mensen een rol speelt bij de vorming van hun waarden;
- hoe zij kunnen bepalen of en in welke mate de tijd waarin of de plaats waar mensen leven een rol speelt in de manier waarop zij tegen zaken aankijken;
- hoe je kunt omgaan met verschillende denkbeelden en belangen.

Bouwsteen

9.4 Denken in overeenkomsten en verschillen

Mensen gebruiken overeenkomsten en verschillen om de wereld te ordenen, bijvoorbeeld overeenkomsten en verschillen tussen (groepen) mensen, bedrijven, gebieden of tijden. Binnen het leergebied leren leerlingen hoe ze perioden kunnen vergelijken: sommige zaken veranderen maar niet alles verandert (continuïteit en verandering). Daarnaast leren leerlingen hoe ze gebieden kunnen vergelijken, waarbij schaalniveau een belangrijke rol speelt. Kijken naar overeenkomsten en verschillen roept vragen op zoals waarom of waardoor ze er zijn.

Denkwijzen

9.4.A: DENKEN IN OVEREENKOMSTEN EN VERSCHILLEN

Primair onderwijs onderbouw

Inleiding

Leerlingen leren hoe zij overeenkomsten en verschillen kunnen benoemen.

Kennis en/of vaardigheden

Leerlingen leren:

- hoe zij voorwerpen en situaties kunnen vergelijken (zoals 'wat is er anders en wat is hetzelfde?');
- hoe ze voorwerpen en situaties kunnen ordenen op basis van kenmerken (zoals 'hoe kun je zien of iets oud is?');
- hoe overeenkomsten en verschillen ontstaan (zoals 'hoe komt het dat het op sommige plaatsen druk is en op andere plaatsen rustig?').

Primair onderwijs bovenbouw

Inleiding

Leerlingen leren hoe zij overeenkomsten en verschillen kunnen verklaren.

Kennis en/of vaardigheden

Leerlingen leren:

- hoe ze verschijnselen en ontwikkelingen kunnen vergelijken;
- hoe ze verschijnselen en ontwikkelingen kunnen ordenen of classificeren aan de hand van overeenkomstige- of onderscheidende kenmerken;
- dat overeenkomsten en verschillen tussen mensen (mede) voortkomen uit politieke-, culturele-, economische-, historische-, geografische- of levensbeschouwelijke achtergronden.

Denkwijzen

9.4.B: DENKEN IN OVEREENKOMSTEN EN VERSCHILLEN

Voorgezet onderwijs onderbouw

Inleiding

Leerlingen leren hoe zij verschijnselen en ontwikkelingen aan de hand van overeenkomstige- en onderscheidende kenmerken kunnen vergelijken en verklaren.

Kennis en/of vaardigheden

Leerlingen leren:

- hoe zij verschijnselen en ontwikkelingen kunnen vergelijken aan de hand van criteria (zoals 'hoe hebben politieke keuzes ertoe geleid dat, hoe hebben economische keuzes...');
- hoe zij verschijnselen en ontwikkelingen op meerdere manieren kunnen ordenen of classificeren aan de hand van overeenkomstige- of onderscheidende kenmerken (zoals 'in welke categorieën kun je deze informatie indelen?');
- in welke mate politiek-, culturele-, economische-, historische-, geografische- of levensbeschouwelijke achtergronden bij mensen overeenkomsten en verschillen verklaren.

Bouwsteen

9.5 Denken in oorzaken en gevolgen

Verschuinselen, ontwikkelingen en vraagstukken hebben veelal meerdere oorzaken en kunnen meerdere gevolgen hebben. Binnen het leergebied Mens & Maatschappij gaat het zelden om eenduidige of noodzakelijke verbanden ('als dit, dan altijd dat'). Ook toeval, omstandigheden en de motieven van individuen en organisaties spelen een rol en hebben bedoelde en onbedoelde gevolgen. Wanneer we onderscheid maken in een korte- en lange termijn, of kijken op een ander schaalniveau, komen andere oorzaken en gevolgen in beeld.

Denkwijzen

9.5.A: DENKEN IN OORZAKEN EN GEVOLGEN

Primair onderwijs onderbouw

Inleiding

Leerlingen leren om eenvoudige gebeurtenissen te beschrijven aan de hand van oorzaken en gevolgen. Ze leren dat er een verband is tussen oorzaak en gevolg.

Kennis en/of vaardigheden

Leerlingen leren:

- zich af te vragen wat de oorzaak van een gebeurtenis is;
- verbanden te leggen tussen waarneembare gevolgen en oorzaken;
- hoe mensen invloed kunnen hebben op oorzaken en gevolgen en dat gebeurtenissen gevolgen kunnen hebben voor hun directe omgeving.

Primair onderwijs bovenbouw

Inleiding

Leerlingen leren dat verschuinselen, ontwikkelingen en vraagstukken veelal meerdere oorzaken hebben en meerdere bedoelde of onbedoelde gevolgen kunnen hebben.

Kennis en/of vaardigheden

Leerlingen leren:

- hoe een gebeurtenis meerdere oorzaken en meerdere gevolgen kan hebben;
- dat oorzaken en gevolgen van verschillend belang kunnen zijn;
- hoe handelingen van mensen ook onbedoelde gevolgen (kunnen) hebben;
- dat er gevolgen zijn op korte termijn en op lange termijn.

Denkwijzen

9.5.B: DENKEN IN OORZAKEN EN GEVOLGEN

Voortgezet onderwijs onderbouw

Inleiding

Leerlingen leren hoe je oorzaken en gevolgen van verschijnselen, ontwikkelingen, problemen en vraagstukken kunt beschrijven, verklaren en voorspellen.

Kennis en/of vaardigheden

Leerlingen leren:

- hoe ze verschillende soorten oorzaken en gevolgen kunnen onderscheiden (zoals 'hoe zien de economische gevolgen van deze gebeurtenis eruit?');
- hoe oorzaken en gevolgen verschillend van aard kunnen zijn: aanleiding, directe oorzaak, diepere oorzaak, enzovoorts;
- hoe ze verschillende oorzaken en verschillende gevolgen kunnen wegen (zoals 'wat was de belangrijkste oorzaak?');
- hoe beslissingen van mensen, organisaties en instituties bedoelde en onbedoelde gevolgen kunnen hebben (zoals 'wat kan een gevolg zijn van een wet op...?'; 'hoe heeft deze ontwikkeling ervoor gezorgd dat bedrijven die keuzes maakten?') en dat elk gevolg zelf weer een oorzaak kan zijn;
- in te schatten of gebeurtenissen daadwerkelijk plaats zullen vinden op basis van de waarschijnlijkheid van het optreden van verschillende oorzaken.

Bouwsteen

9.6 Denken vanuit actoren en structuren

We kennen de geschreven en ongeschreven regels die in onze omgeving gelden en staan er niet bij stil hoe onze sociale omgeving van grote invloed is op ons gedrag. Verschillende actoren zoals vrienden, buren, medeleerlingen, organisaties, instituties, partijen zorgen ervoor dat we dingen doen of laten. De onderlinge verhoudingen en relaties van deze actoren vormen de structuren in onze samenleving. Uiteindelijk zorgt een goed inzicht in de verschillende belangen ervoor dat een leerling een afgewogen standpunt kan bepalen over maatschappelijke kwesties.

Denkwijzen

9.6.A: DENKEN VANUIT ACTOREN EN STRUCTUREN

Primair onderwijs onderbouw

Inleiding

Leerlingen leren dat de wereld om hen heen is georganiseerd, hoe (on)geschreven regels en afspraken werken en hoe mensen verschillende posities kunnen hebben.

Kennis en/of vaardigheden

Leerlingen leren:

- over bekende actoren en structuren uit de eigen omgeving zoals burgemeester of de brandweer;
- hoe (on)geschreven regels en afspraken werken;
- dat mensen verschillende posities hebben (zoals ouderen, de koning of politieagenten).

Primair onderwijs bovenbouw

Inleiding

Leerlingen leren zich af te vragen welke verschillende actoren en structuren een rol (kunnen) spelen bij een maatschappelijk verschijnsel of gebeurtenis.

Kennis en/of vaardigheden

Leerlingen leren:

- hoe verschillende groepen mensen, bedrijven, instellingen, etc. betrokken zijn bij een maatschappelijke gebeurtenis of verschijnsel;
- hoe ze (on)geschreven regels en afspraken kunnen benoemen;
- over verschillende belangen of perspectieven van actoren en structuren zoals beheren van de openbare ruimte door buurtbewoners, de gemeente en de politie;
- hoe indelingen (bijvoorbeeld schema's) kunnen helpen om de maatschappij overzichtelijker te maken en hoe ze eenvoudige indelingen maken.

Denkwijzen

9.6.B: DENKEN VANUIT ACTOREN EN STRUCTUREN

Voorgezet onderwijs onderbouw

Inleiding

Leerlingen leren hoe verschillende actoren en structuren van belang zijn bij maatschappelijke ontwikkelingen en gebeurtenissen. Ze leren over de invloed ervan en hoe zich te verhouden tot actoren en structuren.

Kennis en/of vaardigheden

Leerlingen leren:

- hoe en in hoeverre relaties bestaan tussen verschillende groepen mensen, bedrijven, instellingen;
- (on)geschreven regels en afspraken benoemen en hierin een keuze maken;
- over verschillende belangen en motieven van actoren en hoe en in welke mate ze van invloed zijn op een (maatschappelijke) gebeurtenis of verschijnsel;
- hoe indelingen, schema's en modellen inzicht geven in de werking van de maatschappij en hoe je deze op een eenvoudige wijze maakt en toepast;
- hoe hun eigen rol en positie is ten opzichte van de verschillende actoren en structuren.

Bouwsteen

9.7 Denken in betekenis

Mensen en maatschappijen kennen betekenissen toe aan situaties, gebeurtenissen en ontwikkelingen. Betekenissen worden gevormd in een sociale context, meestal in gesprekken. Ze komen voort uit ideeën die we hebben en hebben relaties met onze levensbeschouwelijke-, culturele achtergrond en gedeelde- of persoonlijke ervaringen. Leerlingen leren hoe mensen betekenis geven en ze leren dat zij zelf ook betekenis kunnen vormen. Leerlingen leren dat mensen aan dezelfde gebeurtenis, verschillende betekenissen kunnen geven.

Denkwijzen

9.7.A: DENKEN IN BETEKENIS

Primair onderwijs onderbouw

Inleiding

Leerlingen leren over vragen waarop veel verschillende antwoorden mogelijk zijn.

Kennis en/of vaardigheden

Leerlingen leren:

- (filosofische) vragen stellen over wat zij om zich heen zien, horen en meemaken;
- over vragen waarop verschillende antwoorden gegeven kunnen worden;
- over deze vragen na te denken en er met anderen over te praten.

Primair onderwijs bovenbouw

Inleiding

Leerlingen leren hoe mensen verschillend kunnen denken. Ze leren hoe mensen vanuit hun achtergrond kunnen verschillen in het geven van betekenis.

Kennis en/of vaardigheden

Leerlingen leren:

- hoe verschillend mensen kunnen denken bij het stellen en beantwoorden van (filosofische) vragen;
- hoe individuen en groepen betekenis geven aan gebeurtenissen, personen, plaatsen, objecten en ontwikkelingen;
- hoe verschillen in denken en betekenisgeven kunnen leiden tot verschillen van mening.

Denkwijzen

9.7.B: DENKEN IN BETEKENIS

Voortgezet onderwijs onderbouw

Inleiding

Leerlingen leren hoe levensbeschouwing, cultuur, gedeelde- en persoonlijke ervaringen van invloed zijn op het geven van betekenis. Ze leren betekenissen herkennen en analyseren en hun uniciteit te ervaren.

Kennis en/of vaardigheden

Leerlingen leren:

- hoe abstracte concepten (zoals rechtvaardigheid, vrijheid, verantwoordelijkheid en geluk) kunnen helpen bij de betekenisgeving van persoonlijke ervaringen of maatschappelijke vraagstukken;
- hoe betekenissen te herkennen zijn aan menselijk gedrag, taal of symbolen.

Grote Opdracht 10: Werkwijzen

Relevantie

Het leergebied Mens & Maatschappij omvat schoolvakken die verwijzen naar verschillende wetenschappelijke disciplines. Die disciplines en dus ook die schoolvakken hebben hun eigen taal en tradities, eigen methoden en technieken om de wereld vanuit een bepaald perspectief en met bepaalde vraagstellingen te onderzoeken.

Om recht te doen aan die vakspecifieke kleuring en tegelijk meer samenhang in leerstofaanbod te garanderen zijn er voor het leergebied zogenoemde werkwijzen geformuleerd. Deze werkwijzen omschrijven de belangrijkste handelingen en activiteiten waarmee leerlingen binnen het leergebied en ook over meerdere leergebieden heen zelf kennis kunnen verwerven en verwerken.

Inhoud

De samenleving vraagt om burgers die om kunnen gaan met grote hoeveelheden uiteenlopende vormen van informatie. Die informatie moet worden geordend, beoordeeld en worden gebruikt om met elkaar van gedachten te wisselen en uiteindelijk om besluiten te nemen.

Het leergebied Mens & Maatschappij leert leerlingen om op gestructureerde manieren informatie te verzamelen en te verwerken (al dan niet als onderdeel van onderzoek doen), te onderzoeken en hoe geldig te redeneren en te argumenteren.

Door leerlingen uit te dagen om feiten en ontwikkelingen, nu, toen en straks, en ook de resultaten van hun onderzoek niet alleen te beschrijven, maar ook te waarderen en te beoordelen, draagt dit bij aan de vorming van jonge mensen tot mondige burgers, die hun bijdrage aan de samenleving kunnen leveren.

Bouwsteen

10.1 Informatie verwerven en verwerken

Informatie verwerven en verwerken is een proces waarbij het nodig is dat leerlingen weten hoe zij op een systematisch, effectieve en efficiënte wijze informatie kunnen zoeken, vinden, waarderen, gebruiken en delen. Ze leren een kritische houding aan om informatie op waarde te kunnen schatten.

In elke fase van het onderwijs worden steeds de volgende elementen met betrekking tot het verwerven en verwerken van informatie gekoppeld aan concrete vaardigheden; probleem formuleren, zoekstrategieën toepassen, verwerven en selecteren, verwerken, presenteren en evalueren/beoordelen.

Werkwijzen

10.1.A: INFORMATIE VERWERVEN EN VERWERKEN

Primair onderwijs onderbouw

Inleiding

Leerlingen leren om open vragen te stellen en op zoek te gaan naar antwoorden.

Kennis en/of vaardigheden

Leerling leren:

- inventariseren wat ze al weten;
- formuleren wat ze nog willen weten;
- antwoord te geven op wie-wat-waar-wanneer-waarom vragen;
- gericht te luisteren naar informatie die anderen mondeling delen;
- eenvoudige (beeld)bronnen te raadplegen;
- opgedane kennis en ideeën aan anderen te presenteren en/of samen te vatten.

Primair onderwijs bovenbouw

Inleiding

Leerlingen leren hoe zij uit bronnen informatie kunnen verzamelen, selecteren, interpreteren en verwerken, om zo hun informatievraag te beantwoorden en te presenteren.

Kennis en/of vaardigheden

Leerlingen leren:

- een afgebakende informatievraag te formuleren;
- vanuit een vraag een bruikbare zoekstrategie (zoals zoektermen en of trefwoorden) te kiezen;
- vanuit een vraag relevante bronnen te selecteren;
- verschillende soorten bronnen (zoals historische bronnen, geschreven en ongeschreven, analog en/of digitaal, statistische gegevens, tabellen, grafieken en/of kaarten) te raadplegen;
- uit bronnen relevante, betrouwbare informatie te halen;

- een antwoord op de informatievraag te formuleren en deze te presenteren;
- verantwoorden hoe een antwoord is gevonden (zoals bronnen vermelden);
- op de kwaliteit van het antwoord op de vraag, het zoekproces en de eigen rol met behulp van de docent te reflecteren.

Werkwijzen

10.1.B: INFORMATIE VERWERVEN EN VERWERKEN

Voortgezet onderwijs onderbouw

Inleiding

Leerlingen leren adequate zoekstrategieën te hanteren om informatie te verzamelen, te selecteren, te interpreteren en te verwerken. Ze leren de conclusies te presenteren en het proces te evalueren.

Kennis en/of vaardigheden

Leerlingen leren:

- bepalen wat de informatiebehoefte is en daarbij zelf een concrete informatievraag te formuleren;
- een effectieve en efficiënte selectie en zoekstrategie naar bronnen uit te voeren;
- op basis van criteria meerdere bruikbare bronnen te selecteren, daaruit de relevante informatie te halen en deze informatie te vergelijken;
- bronnen en informatie uit de bronnen te beoordelen op bruikbaarheid, betrouwbaarheid en representativiteit;
- bronnen die gepubliceerd zijn in een moderne vreemde taal te raadplegen en voor het onderzoek te gebruiken;
- een beargumenteerde conclusie te trekken/antwoord te formuleren bij de informatievraag;
- een presentatie te geven die aansluit op de informatiebehoefte;
- een bronnenlijst te maken;
- zelfstandig alle stappen in het doorlopen proces te evalueren.

Bouwsteen

10.2 Onderzoeken

Door onderzoek te doen naar historische, geografische, economische, sociale of culturele verschijnselen, leren leerlingen de wereld om hen heen steeds beter te begrijpen. Vanuit verwondering, behoefte of urgentie kunnen onderzoeksvragen ontstaan. Bij onderzoek binnen het leergebied Mens & Maatschappij kunnen de leerlingen steeds de volgende aspecten toepassen (in toenemende mate van complexiteit): een onderzoeksvraag formuleren, een onderzoeksopzet ontwerpen, data verzamelen, conclusies trekken en presenteren. Zij kennen en herkennen de overeenkomsten en verschillen met onderzoek binnen het leergebied Mens & Maatschappij en andere leergebieden.

Werkwijzen

10.2.A: ONDERZOEKEN

Primair onderwijs onderbouw

Inleiding

Leerlingen leren dat je vragen kunt onderzoeken en hoe je dit kunt doen.

Kennis en/of vaardigheden

Leerling leren:

- (open) vragen te stellen over de wereld om hen heen;
- hoe ze een eenvoudig onderzoek kunnen uitvoeren (zoals aan de hand van een vooraf aangereikt stappenplan);
- gegevens verzamelen om antwoorden op hun vragen te vinden;
- waarnemen en waarnemingen (in de waargenomen volgorde) beschrijven;
- een korte presentatie te geven over hun waarnemingen.

Primair onderwijs bovenbouw

Inleiding

Leerlingen leren, vanuit een gegeven of zelfgekozen onderzoeksvraag, een onderzoek begeleid uit te voeren. Naar aanleiding van het onderzoek leren ze conclusies te formuleren en deze te presenteren.

Kennis en/of vaardigheden

Leerlingen leren:

- een onderzoekbare vraag en eenvoudige hypothese te formuleren;
- een stappenplan voor een onderzoek op te stellen en te volgen;
- op verschillende manieren gegevens te verzamelen en selecteren (zoals het raadplegen van (historische) bronnen, observeren, interviewen en/of enquêteren);

- hoe verzamelde informatie (zoals uit boeken, observaties, interviews of enquêtes) systematisch te verwerken (zoals in een grafiek, kaart of tabel);
- met behulp van de verzamelde en geselecteerde gegevens een onderbouwd antwoord te geven op de onderzoeksvraag en hierbij gebruik te maken van vaktaal;
- de onderzoeksresultaten (eenvoudig) te presenteren;
- de onderzoeksresultaten te vergelijken met de hypothese;
- te reflecteren op het onderzoek en een vervolgvraag te formuleren.

Werkwijzen

10.2.B: ONDERZOEKEN

Voortgezet onderwijs onderbouw

Inleiding

Leerlingen leren een verklarende onderzoeksvraag op te stellen; op gestructureerde wijze te onderzoeken en de resultaten te presenteren. Ze leren te reflecteren op proces en uitkomst van het onderzoek.

Kennis en/of vaardigheden

Leerlingen leren:

- een onderzoeksonderwerp te bepalen en daarbij een relevante verklarende onderzoeksvraag te formuleren;
- een onderzoeksplan op te stellen en uit te voeren, waarbij verschillende onderzoeksmethoden (begeleid) worden toegepast (zoals het raadplegen van (historische bronnen), observeren, interviewen, enquêteren, opzetten van een experiment en/of simuleren);
- met behulp van de verzamelde en geselecteerde gegevens een onderbouwd antwoord te geven op de onderzoeksvraag;
- bronverwijzingen toe te passen;
- een presentatie te geven over het uitgevoerde onderzoek, de onderzoeksfasen daarin te benoemen en antwoord te geven op de onderzoeksvragen;
- te reflecteren op hun eigen rol in het uitgevoerde onderzoek en de resultaten van het onderzoek, waarbij zij ingaan op de betrouwbaarheid van de onderzoeksopzet en resultaten.

Bouwsteen

10.3 Waarderen, redeneren en argumenteren

Leerlingen leren hoe zij verschijnselen, ontwikkelingen en/of vraagstukken kunnen waarderen op basis van feitelijke informatie en op basis van opvattingen van anderen. Ze leren hoe ze tegenstrijdige informatie en verschillende belangen kunnen afwegen. Leerlingen leren ook hoe je kunt communiceren over deze afweging: hoe je je kunt laten overtuigen door argumenten van anderen en hoe je een standpunt in kunt nemen en anderen kunt overtuigen met goede argumenten.

Werkwijzen

10.3.A: WAARDEREN, REDENEREN EN ARGUMENTEREN

Primair onderwijs onderbouw

Inleiding

Leerlingen leren wat argumenten zijn en hoe je deze kunt gebruiken.

Kennis en/of vaardigheden

Leerlingen leren:

- hoe ze onderscheid kunnen maken in voor- en tegenargumenten;
- hoe argumenten naast elkaar kunnen bestaan.

Primair onderwijs bovenbouw

Inleiding

Leerlingen leren hoe zij argumenten kunnen wegen, hoe zij argumenten kunnen inzetten in een redenering en dat argumenten verschillend kunnen worden gewogen.

Kennis en/of vaardigheden

Leerlingen leren:

- hoe ze onderscheid kunnen maken tussen feitelijke informatie en meningen;
- bewust te zijn van de mogelijkheden die wetenschap biedt om tot betrouwbare antwoorden op vragen te komen;
- de Mens- en Maatschappij denkwijzen in te zetten bij het formuleren van argumenten (zoals denken in continuïteit en verandering, denken in oorzaak en gevolg, denken vanuit de ander en jezelf);
- een onderbouwd (waarde)oordeel uit te spreken over de standpunten van anderen;
- vragen te stellen over de betrouwbaarheid van kennis;
- kritisch te zijn ten aanzien van geuite eigen (waarde)oordelen.

Werkwijzen

10.3.B: WAARDEREN, REDENEREN EN ARGUMENTEREN

Voortgezet onderwijs onderbouw

Inleiding

Leerlingen leren hoe zij vanuit verschillende bronnen, waarden en belangen kunnen wegen. Ze leren hun mening te onderbouwen vanuit meerdere perspectieven en standpunten van anderen.

Kennis en/of vaardigheden

Leerlingen leren:

- verbanden te leggen tussen verschijnselen, ontwikkelingen en vraagstukken op verschillende schaalniveaus en in verschillende tijdsperiodes en deze te ordenen;
- op verschillende systematische manier belangen, waarden, motieven en standpunten te wegen;
- een eigen onderbouwd oordeel en/of mening te vormen en deze te verwoorden;
- verschillende posities in te nemen op basis van onderbouwde argumenten;
- vooronderstellingen te signaleren en te herkennen of een redenering geldig is;
- hoe kennis tot stand komt en welke (wetenschappelijke) methoden hieraan ten grondslag liggen en wat dit betekent voor de betrouwbaarheid en validiteit van deze kennis;
- een onderbouwd oordeel uit te spreken over de oordelen en/of meningen van anderen;
- te waarderen en een (objectief) oordeel te geven op basis van vakkennis en/of vakgerelateerde criteria informatie, redeneringen of onderzoeksresultaten;
- een (subjectief) oordeel te geven op basis van eigen waarden en/of belangen standpunten, maatschappelijke verschijnselen of ontwikkelingen waarderen;
- expliciet te maken welke criteria, kennis, waarden en/of belangen een rol spelen bij het waarderen en oordelen;
- zich een beeld te vormen van de waarden, belangen, kennis en ervaringen die een rol spelen bij het waarderen en oordelen door henzelf en door anderen.

4.

GENERIEKE AANBEVELINGEN VOOR HET LEERGEBIED

Er ligt nu een weloverwogen basis voor het leergebied waar leraren, maatschappelijke organisaties, vakverenigingen en experts een belangrijke bijdrage aan hebben geleverd. Binnen de gegeven tijd en de gegeven opdracht konden vakspecifieke vraagstukken echter nog niet nader worden uitgewerkt. Die nadere uitwerking zal moeten plaatsvinden voordat de vervolgfase, het ontwikkelen van kerndoelen, van start gaat. Het gaat specifiek om het uitwerken van de referentiekaders, de vakspecifieke uitwerking van de denk- en werkwijzen in een doorlopende leerlijn, het vakspecifiek uitwerken van de conceptbouwstenen en het uitlijnen van Burgerschap en Mens & Maatschappij. In deze uitwerking kunnen wetenschappers, vakdidactici, lerarenopleiders, leraren en ontwikkelteamleden de afzonderlijke disciplines binnen het leergebied herkenbaar versterken.

Bovenbouw vo

Leerlingen in de bovenbouw van het vo kiezen geen leergebied maar kiezen één of meer Mens & Maatschappij-vakken. Het is daarom aan te bevelen dat de bouwstenen voor de bovenbouw, indien deze nog worden ontwikkeld, per schoolvak worden uitgewerkt. Een uitzondering daarop vormt de bovenbouw van VMBO BK waar in de voorstellen voor de bovenbouw gepleit wordt om de mogelijkheden te verkennen om te komen tot een schoolvak Mens & Maatschappij.

Overladenheid en samenhang

Eén van de doelstellingen van curriculum.nu is het terugdringen van de overladenheid. De leergebieden zullen beter op elkaar moeten worden afgestemd om overladenheid te voorkomen. Voor het po is onze aanbeveling dan ook om aanpalende leergebieden in samenhang uit te werken. De leergebieden Mens & Maatschappij, Mens & Natuur en Burgerschap hebben veel raakvlakken.

Nascholing

Daarnaast zal er nagedacht moeten worden over de implicaties voor de nascholing van leraren, met name voor nieuwe onderdelen binnen het curriculum zoals de (vakoverstijgende) denkwijzen.

5.

GENERIEKE AANBEVELINGEN VOOR DE BOVENBOUW

Gemeenschappelijke aanbevelingen voor de Mens & Maatschappijvakken

1. Maak inzichtelijk hoe de verschillende M&M vakken zich in de bovenbouw tot elkaar verhouden. Onderzoek daarbij verschillende varianten, zoals het leggen van relaties op het gebied van de maatschappelijke vraagstukken en/of het benoemen van gemeenschappelijke denk- en werkwijzen.
2. Onderzoek hoe de voor Mens & Maatschappij geformuleerde denk- en werkwijzen aansluiten bij en invulling kunnen krijgen bij de afzonderlijke M&M vakken.
3. Schenk aandacht aan de maatschappelijke vraagstukken in de afzonderlijke examenprogramma's van de Mens & Maatschappij-vakken. Onderzoek daarbij verschillende scenario's om dit zichtbaar te maken. (Bijvoorbeeld: een integrale behandeling van één of meerdere maatschappelijke vraagstukken in alle Mens & Maatschappij-vakken; de keuze voor één of meerdere maatschappelijke vraagstukken die in een specifiek Mens & Maatschappij-vak aan de orde komen.)
4. Besteed bij een herziening van de examenprogramma's (blijvend) aandacht aan een goede niveaudifferentiatie voor vmbo, havo en vwo.
5. Verken de mogelijkheden voor een examenprogramma voor een gezamenlijk Mens & Maatschappij-vak (leergebied) in de bovenbouw van vmbo-bb en vmbo-kb. Onderzoek in hoeverre dit in deze leerwegen een alternatief kan zijn voor de vakken aardrijkskunde en geschiedenis en bij voorkeur ook maatschappijkunde en economie. Op dit moment worden deze afzonderlijke Mens & Maatschappij-vakken in bovenbouw van vmbo-bb en -kb voor relatief kleine aantallen leerlingen en enigszins versnipperd aangeboden.
6. Breng waar nodig balans aan tussen de omvang van de examenstof die getoetst wordt in het centraal- en schoolexamen gerelateerd aan de studielast. Het centraal examen heeft een weging van 50% van het eindcijfer, maar de studielast die centraal getoetst wordt omvat bij enkele Mens & Maatschappij-vakken meer dan 50%. Hierdoor wordt de specifieke rol van het schoolexamen te klein. Een voldoende kwaliteitsborging van de schoolexamens is in dit opzicht van belang.
7. Onderzoek de rol van taal bij de Mens & Maatschappij-vakken (met name in de examens). Dit kan betrekking hebben op begripsformuleringen (eenduidigheid) en/of het gebruik van handelingswerkwoorden. Ook de ontwikkelingen op het gebied van taalgericht vakonderwijs kunnen verder verkend worden.

Hieronder volgen per Mens & Maatschappij-vak (of cluster van vakken) in de bovenbouw afzonderlijke aanbevelingen.

Aardrijkskunde

Algemeen

- Behoud in het vak de integratie tussen Mens & Maatschappij (sociale geografie) en Mens & Natuur (fysische geografie).

Inhouden

- Zorg voor een gelijke structuur in de examenprogramma's vmbo, havo en vwo om doorstroming beter te maken.
Vmbo werkt vanuit eigen regio naar hoger schaalniveau voor zes thema's met meerdere regionale contexten op het hoogste schaalniveau. Breng het aantal regio's in vmbo terug. Havo/vwo werkt vanuit mondiaal schaalniveau via regionale contexten naar eigen regio en past daar relevante inhouden op toe. Kies een eenduidige opbouw.
- Werk de maatschappelijke vraagstukken (Globalisering, Duurzame ontwikkelingen, Technologie en Ongelijkheid) in samenhang uit met de huidige examenprogramma's en zorg ervoor dat ze herkenbaar terugkomen in de examenprogramma's bijvoorbeeld d.m.v. symbolen.
De maatschappelijke thema's zijn al herkenbaar vertegenwoordigd in de examenprogramma's havo/vwo: globalisering (ce en se), duurzaamheid (se vwo) en technologie (ce). In vmbo komt duurzaamheid terug bij ce en se. Technologie in mindere mate (ce) en globalisering niet. Het vergroten van de zichtbaarheid van deze bouwstenen komt de samenhang ten goede.
- Werk uit hoe de geografische inhoud in het vervolgonderwijs en in de beroepscontext een rol spelen. Geografische inhoud (inhoud/denk- en werkwijzen) wordt op veel vervolgopleidingen en in de beroepscontext toegepast maar dat is niet zichtbaar voor leerlingen in het voortgezet onderwijs. Maak de relevantie hiervan duidelijk in het examenprogramma.
- Zorg voor eenduidig taalgebruik over de niveaus en vakken heen waarbij taalgericht vakonderwijs een plaats heeft.
Het is aan te bevelen om het aanleren van geografisch taalgebruik en breder de denk- en redeneerwijzen beter af te stemmen over vakken heen (Mens & Maatschappij en Mens & Natuur).

Denk- en werkwijzen

- Breng het examenprogramma vmbo in lijn met Mens & Natuur grote opdracht Aarde en denkwijzen Mens & Natuur grote opdracht Systemen en Schaal, verhouding en hoeveelheid.
Voor een goede doorstroming van vmbo naar havo mist het examenprogramma vmbo endogene processen. Voeg dit specifieke onderdeel toe aan het examenprogramma vmbo. Dit betreft zowel kennis als denkwijzen.
- Gebruik denk- en werkwijzen Mens & Maatschappij om stereotypen en stigmatiserende ideeën te ontcrachten/objectiveren.
Geconstateerd is dat de examenprogramma's 'technisch toetsen'. Dit leidt in voorkomende gevallen tot stereotypen en stigmatiserende ideeën. Juist de Mens & Maatschappij-denkwijzen gericht op het persoonlijke en in relatie naar de ander (denken vanuit de ander en jezelf; denken vanuit keuzes en verantwoordelijkheden; denken in betekenis) komen nog niet goed tot hun recht. Zorg dat de examenprogramma's meer deze Mens & Maatschappij-denkwijzen toetsen.
- Laat het belang van Technologie zien door actief gebruik te maken van ict en data en daar mee leren omgaan via werkwijzen Informatie verwerven en verwerken (Mens & Maatschappij) en Modelgebruik- en ontwerp (Mens & Natuur) in de examenprogramma's. Gebruik daarvoor zowel de techniek (GIS) als inhoud Serious gaming om de doelstellingen te halen.
Het gebruik van Technologie zoals verwoord in grote opdracht Technologie biedt veel kans binnen de examenprogramma's Aardrijkskunde toegepast te kunnen worden. Het is aan te bevelen om ruimte in het examenprogramma te reserveren voor Technologie in de breedste zin.

Vakspecifiek

- Formuleer leerdoelen (eindtermen) voor de bovenbouw waarin het integratieve karakter tussen mens- (sociale geografie) en natuurvakken (fysische geografie) terugkomt.
De samenhang tussen Mens & Maatschappij en Mens & Natuur wordt het best verwoord in de relatie mens-natuur zoals deze is beschreven in de visies beider leergebieden. Er is wederzijdse beïnvloeding die gekenmerkt wordt door ruimtelijke aspecten en gevolgen en dit dient als zodanig terug te komen in de examenprogramma's.
- Formuleer leerdoelen die verbonden zijn met een opbouwend geografisch wereldbeeld waarin regio's (op verschillende schaalniveaus) een plaats hebben.
Een opbouwend wereldbeeld komt tot stand door een verbredende en verdiepende combinatie van kennisinhouden met denk- en werkwijzen uit de leergebieden. Het is aan te bevelen om geografisch wereldbeeld een duidelijkere plaats te geven in het examenprogramma.

Economische vakken

Toelichting: het gaat hieronder om de economische vakken, bestaande uit economie vmbo en economie en bedrijfs-economie havo & vwo.

Algemeen

- Maak bij een vernieuwing van de examenprogramma's voor economie vmbo, economie havo/ vwo en bedrijfseconomie havo/vwo duidelijk hoe het programma zich verhoudt tot de andere Mens & Maatschappij-vakken. Daarbij kan specifiek gekeken worden naar de thema's uit de Grote Opgaven en de gemeenschappelijke denkwijzen en werkwijzen.
- Stem definities van de gemeenschappelijke Mens & Maatschappij-concepten en begrippen die bij de vakvarianten van de economische vakken worden gebruikt af met de definities die bij de andere Mens & Maatschappij-vakken worden gebruikt. Maak in voorkomende gevallen duidelijk wat het 'eigene' van de economische vakken is in de beschrijving van het betreffende concept/begrip.
- Streef naar een identiek begrippenkader als het gaat om handelingswerkwoorden in combinatie met toetsvragen (uitleggen, toelichten etc.)
- Zorg voor eenduidig taalgebruik over de niveaus en vakken heen waarbij taalgericht vakonderwijs een plaats heeft.

Inhouden

- Pas waar mogelijk de inhouden van de grote opdrachten toe in de programma's van de economische vakken. In principe zijn de meeste grote opdrachten toepasbaar en als het gaat om de grote opdrachten gekoppeld aan mondiale thema's grotendeels herkenbaar voor de verschillende economische vakken.
- Schenk ook in de examenprogramma's expliciet aandacht aan de grote maatschappelijke vraagstukken globalisering, duurzame ontwikkeling, technologie en ongelijkheid. Deze vraagstukken zouden vanuit de actualiteit en persoonlijke leefwereld van leerlingen kunnen worden benaderd.
- Maak in de examenprogramma's economische vakken zichtbaar gebruik van life events en hun financieel-economische betekenis voor het individu/ gezin. Het staat ook in de visie van Mens & Maatschappij verwoord, dat de maatschappelijke ontwikkelingen die worden bestudeerd zoveel mogelijk bij de actualiteit en persoonlijke leefwereld moeten aansluiten.

Denkwijzen en werkwijzen

- Onderzoek of de denk en werkwijzen Mens & Maatschappij een op een ook toepasbaar zijn voor de economische vakken of dat er toch vakspecifieke denk- en werkwijzen moeten worden toegevoegd die in andere leergebieden zijn geëxpliciteerd (denk aan wiskunde en grafische vaardigheden, maar ook modelmatig denken en werken) maar ook zaken als 'realistisch schatten van uitkomsten'.
- Schenk in de examenprogramma's economische vakken aandacht aan 'denken vanuit meerdere economische belangen' en het belang van strategisch denken. (werkgever versus werknemer, leverancier versus afnemer). Onderscheid evenwichtige en niet-evenwichtige situaties. Ga uit van toenemende abstractie richting vwo.
- Maak LOB echt onderdeel van het curriculum. Zorg dat het duidelijk zichtbaar is via een sector-specifieke leerlijn en benoem de rol van de economische vakken en de lespraktijk nadrukkelijk. Economische vakken kunnen veel zicht bieden op het functioneren van organisaties en de mogelijke beroepen, maar ook afwegingsvraagstukken (loondienst/ ondernemerschap) zitten expliciet in het programma. Ook als het gaat om betekenisgeven hebben de economische vakken veel aanknopingspunten (zoals invulling van ondernemerschap en het daaraan betekenis geven van verschillende waarden).
- Zorg dat de drie werkwijzen van Mens & Maatschappij herkenbaar terugkomen in de programma's van economische vakken. Bij de werkwijze 'onderzoeken' kan voor economie de koppeling gelegd worden met de onderbouwing van standpunten met (wetenschappelijk) bewijs. De werkwijze 'waarderen, redeneren en beargumenteren' kan nadrukkelijker dan nu het geval is opgenomen worden en als het gaat om typisch (bedrijfs-) economische redeneringen expliciet worden geïllustreerd.

Vak- en sectorspecifiek

- Zorg bij invulling van de examenprogramma's economie vmbo voor zichtbare aansluiting als het gaat om de programma's bedrijfseconomie en economie havo.
- Besteed in het vmbo als het gaat om het vervolgtraject naar de havo naast de rekenvaardigheden gericht aandacht aan conceptueel vermogen en het komen tot meer redeneren vanuit verschillende perspectieven.

Filosofie

Algemeen

- Zorg voor eenduidig taalgebruik over de niveaus en vakken heen waarbij taalgericht vakonderwijs een plaats heeft. Het is aan te bevelen om het aanleren van filosofisch productief taalgebruik en breder de denk- en redeneerwijzen beter af te stemmen over de vakken heen.
- Streef waar mogelijk naar een identiek begrippenkader. Voor filosofie is hierbij belangrijk de koppeling tussen enerzijds vakspecifieke denkvaardigheden begrijpen, analyseren, creëren en kritiseren en anderzijds handelingswerkwoorden in toetsing.

Inhouden

- Handhaaf in de bovenbouw van havo en vwo de combinatie van brede kerndomeinen en wisselende examenonderwerpen over actuele thema's. Schenk bij de examenonderwerpen expliciet aandacht aan de maatschappelijke vraagstukken uit GO 8.
- Handhaaf voor de havo bovenbouw de bestaande kerndomeinen Ethiek, Wijsgerige antropologie en Sociale filosofie in aansluiting op de grote opdrachten van het leergebied Mens & Maatschappij.
- Handhaaf voor het vwo bovenbouw de bestaande kerndomeinen Ethiek en Wijsgerige antropologie in aansluiting op de grote opdrachten van het leergebied Mens & Maatschappij.

- Handhaaf voor het vwo bovenbouw de bestaande kerndomeinen Kennistheorie en Wetenschapsfilosofie. Deze zijn niet zozeer herkenbaar in het huidige leergebied Mens & Maatschappij maar voor de bovenbouw leerlingen filosofie van het vwo noodzakelijk vanwege de aansluiting naar het wetenschappelijk onderwijs.
- Onderzoek hoe voor het havo – in aansluiting op de werk- en denkwijzen van Mens & Maatschappij én Burgerschap - aspecten van kentheorie (als kritisch denken of oordelend vermogen) in de vaardigheden kunnen worden opgenomen.
- Laat onderzoeken hoe een (eind)examenvak filosofie voor de bovenbouw van vmbo-gt dat inhoudelijk aansluiting zoekt op Grote Opdrachten en bouwstenen van Mens & Maatschappij eruit kan zien, en start daar in de realisatiefase van curriculum.nu enkele pilots mee.
- Laat onderzoeken of en hoe in beroepsprofielen zoals bijvoorbeeld Zorg en Welzijn en Horeca keuzedelen kunnen worden ontwikkeld waarin filosofische / beroepsethische invalshoeken worden gecombineerd met kritisch denken als een uitwerking van de denk- en werkwijzen Mens & Maatschappij.

Denkwijzen en werkwijzen

- Laat onderzoeken of en hoe de denk- en werkwijzen zoals die gespecificeerd zijn voor het leergebied Mens & Maatschappij voldoende aansluiten bij wat van leerlingen die het vak filosofie in de bovenbouw kiezen wordt verwacht. Speciale aandacht verdient de reflectie op kennis en wetenschap. Dit is een verdieping van de werkwijze Onderzoeken (bouwsteen 10.2).
- Werk de werkwijze Waarderen, redeneren en argumenteren (bouwsteen 10.3) voor de bovenbouwleerlingen filosofie uit als synthetisch denken en schrijven, waarbij een metastandpunt ingenomen kan worden en leerlingen leren epistemische opvattingen te herkennen en te kritiseren.

Geschiedenis

Inhouden

- Gebruik het kader van grote opdrachten zoals dat door het ontwikkelteam M&M ontwikkeld is als leerstofkeuzeinstrument, óók voor de constructie van eindexamenprogramma's havo en vwo en in mindere mate ook het vmbo.
- Overweeg daarbij de behandeling van inhouden, zoals omschreven door GO7 (Macht en gezag) in alle programma's verplicht te stellen.
- Zorg er daarbij voor dat er binnen de vakken geschiedenis en maatschappijleer duidelijkheid wordt geschapen over het gebruikte vocabulaire rond staatsinrichting en er een heldere 'boedelverdeling' komt over het behandelen van de wording (geschiedenis) en de werking (maatschappijleer) van de democratische rechtsstaat.
- Handhaaf de ontstane verschillen in behandelde / getoetste tijdvakken tussen de (eind)examenprogramma's vmbo, havo en vwo.
- Laat het programma voor het CSE geschiedenis in vmbo-gt op hoofdlijnen intact, maar verbind dit wel meer nadrukkelijk met het te ontwikkelen chronologische referentiekamer, om zo de horizontale doorstroom (het 'stapelen') te verbeteren.

Denkwijzen en werkwijzen

- Laat onderzoeken hoe de denk- en werkwijzen zoals die gespecificeerd zijn voor het leergebied Mens & Maatschappij zich precies verhouden tot bij wat van leerlingen die het vak geschiedenis in de bovenbouw kiezen aan vaardigheden wordt verwacht.

- Laat onderzoeken met welke denkwijze(n), de toekomst annex het denken in scenario's ingang kan vinden in het geschiedenisonderwijs c.q. in de historische vaardigheden.
- Onderzoek of en hoe ook voor het vak geschiedenis ijkmaten te ontwikkelen zijn voor de reëel te verwachten taalproductie van leerlingen in verschillende sectoren en in verschillende jaarlagen.

Maatschappijleer, maatschappijwetenschappen en maatschappijkunde

Toelichting: waar gesproken wordt van maatschappijleer, heeft dit betrekking op alle vakvarianten in de bovenbouw (maatschappijleer, maatschappijkunde, maatschappijwetenschappen) tenzij dat specifiek is aangegeven.

Algemeen

- Maak bij een eventuele vernieuwing van de examenprogramma's duidelijk hoe deze programma's zich verhouden tot de andere Mens & Maatschappij-vakken. Daarbij kan specifiek gekeken worden naar de thema's uit de grote opdrachten en de gemeenschappelijke denkwijzen en werkwijzen.
- Stem definities van de gemeenschappelijke Mens & Maatschappij concepten en begrippen die bij maatschappijleer worden gebruikt af met de definities die bij de andere Mens & Maatschappij-vakken worden gebruikt. Maak in voorkomende gevallen duidelijk wat het 'eigene' van maatschappijleer is in de beschrijving van het betreffende concept/begrip (met name vanuit een politicologische en sociologische invalshoek).
- Zorg waar mogelijk dat de grote opdrachten en bouwstenen van het leergebied burgerschap, in relatie met die van het leergebied Mens & Maatschappij, geborgd worden in de programma's van maatschappijleer.
- Benut de functie van maatschappijleer als gemeenschappelijke basis van de Mens & Maatschappijvakken. Het gemeenschappelijke vak maatschappijleer is immers als enige Mens & Maatschappij-vak verplicht voor alle leerlingen in de bovenbouw van vmbo en havo/vwo.
- Neem de actualiteit expliciet op in de examenprogramma's van maatschappijleer. Actualiteit heeft nu alleen binnen het programma maatschappijwetenschappen havo/vwo expliciet een plek.
- Het examenprogramma voor maatschappijwetenschappen (havo/vwo) is net vernieuwd. Dit programma bevat een aantal kernconcepten die ontleend zijn aan de sociologie en politicologie en voor een belangrijk deel aansluiten bij de concepten van M&M. Voorgesteld wordt om dit programma op korte termijn niet te wijzigen. Mocht er op termijn een wijziging worden doorgevoerd, bouw dan waar mogelijk voort op de Grote Opdrachten en bouwstenen van Mens & Maatschappij.
- Het examenprogramma voor maatschappijkunde (vmbo) is sterk verouderd en zou op korte termijn vernieuwd moeten worden. Bij de wijziging van dit programma kan waar mogelijk aangesloten worden bij de grote opdrachten en bouwstenen van het leergebied Mens & Maatschappij in de onderbouw VO.

Inhouden

- Pas waar mogelijk de inhouden van de grote opdrachten toe in de programma's van maatschappijleer. Deze zijn alle toepasbaar en grotendeels herkenbaar binnen maatschappijleer. Voor maatschappijwetenschappen (recent vernieuwd) kunnen de GO gekoppeld worden aan de structuur van de hoofdconcepten (en vraagstukken): *vorming, verhouding, binding, en verandering*.
- Schenk aandacht aan de grote maatschappelijke vraagstukken globalisering, duurzame ontwikkeling, technologie en ongelijkheid. Deze bouwstenen kunnen het betekenisvolle karakter van maatschappijleer versterken.

- Leg bij maatschappijleer expliciet relaties tussen de theorie (met soms abstracte concepten en structuren) en het persoonlijke leven en de maatschappelijke actualiteit.
- Zorg er voor dat er binnen de vakken geschiedenis en maatschappijleer duidelijkheid wordt geschapen over het gebruikte vocabulaire rond staatsinrichting en er een heldere 'boedelverdeling' komt wat betreft het behandelen van de wording (geschiedenis) en de werking (maatschappijleer) van de democratische rechtsstaat.

Denkwijzen en werkwijzen

- Integreer in algemene zin de denkwijzen van Mens & Maatschappij in de vakvarianten voor maatschappijleer. Deze denkwijzen sluiten goed aan bij maatschappijleer.
- Schenk bij maatschappijleer met name ook aandacht aan 'denken vanuit meerdere perspectieven' en 'denken vanuit de ander en jezelf'.
- Geef bij maatschappijleer invulling aan het denken in betekenisgeving, in die zin dat er een relatie gelegd wordt met het nadenken over studiekeuze, loopbaan en arbeidsproces. Hier ligt ook een verbinding met burgerschap.
- Zorg dat de drie werkwijzen van Mens & Maatschappij herkenbaar terugkomen in de programma's van maatschappijleer. Bij de werkwijze 'onderzoeken' kan voor maatschappijwetenschappen de koppeling gelegd worden met de onderbouwing van standpunten met (wetenschappelijk) bewijs. De werkwijze 'waarderen, redeneren en beargumenteren' kan nadrukkelijker dan nu het geval is opgenomen worden.

Vak- en sectorspecifiek

- Zorg bij de invulling van maatschappijleer en maatschappijkunde in het vmbo voor een betere aansluiting met maatschappijleer en maatschappijwetenschappen in het havo/vwo. Dit om de doorstroming vanuit het vmbo naar havo/vwo te verbeteren. De concepten en thema's uit de Grote Opdrachten en de voorgestelde denkwijzen en werkwijzen kunnen hierbij richting geven.
- Schenk bij maatschappijleer in het vmbo meer aandacht aan specifieke denkwijzen. In de preambule van het programma is er wel aandacht voor informatieverwerking, maar nauwelijks voor toepassing.

BIJLAGE A: BEGRIPPENLIJST

Aspecten	Facetten van de werkelijkheid. Verschijnselen, gebeurtenissen en vraagstukken kunnen worden ontrafeld door verschillende aspecten te bestuderen (zoals economische-, sociologische-, politieke- of culturele aspecten). Binnen het leergebied komen de verschillende aspecten aan bod en wordt tegelijkertijd gekeken hoe deze aspecten samenhangen.
Bouwsteen	De bouwstenen bevatten een vertaling van de Grote Opdrachten in wat leerlingen per fase aan kennis (kennen) en vaardigheden (kunnen) nodig hebben. Bouwstenen laten zien welke kennis en vaardigheden leerlingen nodig hebben in het licht van de visie en Grote Opdrachten. Iedere bouwsteen wordt uitgewerkt op drie niveaus (po-onderbouw, po-bovenbouw, vo-onderbouw. Voor vo-bovenbouw zijn adviezen geformuleerd en geen bouwstenen uitgewerkt).
Brede vaardigheden	(Leergebiedoverstijgende) vaardigheden die leerlingen goed voorbereiden op deelname in de maatschappij. Binnen Curriculum.nu onderscheiden we drie groepen brede vaardigheden: manieren van denken en handelen (creatief denken en handelen, probleemoplossend denken en handelen, kritisch denken), manieren van omgaan met anderen (communiceren, samenwerken, sociale en culturele vaardigheden) en manieren van jezelf kennen (ondernemend denken en handelen, oriëntatie op jezelf je studie en je loopbaan, zelfregulering).
Concepten	De (abstracte) kernbegrippen van het leergebied die een kader vormen voor de kennisopbouw in het leergebied. Te denken valt aan: principes, beginselen, theorieën, ideeën, beelden, wetten, structuren, ordeningen of systemen. Varianten: vakconcepten (kenmerkend voor een schoolvak)
Denkwijzen	Manieren van kijken, ordenen en/of redeneren.
Doorlopende leerlijn	Een doorlopende leerlijn beschrijft, voor iedere bouwsteen, wat er per fase (po onderbouw, po bovenbouw, vo onderbouw, vo bovenbouw) geleerd moet worden. De doorlopende leerlijn moet aansluiten bij de ontwikkelingsfase van de leerling. De inhouds hebben betrekking op zowel socialisatie- als kwalificatiedoelen. Leerlijnen zorgen voor een doordachte opbouw van de leerstof en voorkomen dat leraren en leerling overlap, breuken of lacunes in het leerproces ervaren.
Grote opdracht	Een grote opdracht beschrijft de kern van wat leerlingen vanuit het perspectief van het leergebied nodig hebben om de wereld te kunnen begrijpen (kennis) en om in die wereld adequaat te kunnen handelen (vaardigheden). De Grote Opdrachten beschrijven wat leerlingen in het leergebied leren vanuit de drie doelen van onderwijs: socialisatie ('in de maatschappij...'), kwalificatie ('in het leergebied...') en persoonsvorming ('de leerling...').
Perspectieven	Hier gebruikt als: bekeken vanuit een bepaalde benaderingswijze. De perspectieven worden gebruikt in de zin van 'benaderingswijzen' (bijvoorbeeld: kijken vanuit een 'politiek perspectief', 'economisch perspectief', 'cultureel perspectief' of 'sociaal

perspectief'). 'Perspectief' kan ook worden gebruikt in de zin van 'invalshoek' van een individu of groep (in combinatie met standplaatsgebondenheid: de tijd en plaats waar vanuit iemand denkt of redeneert). In dit document wordt dan 'denken vanuit anderen' gebruikt.

Referentiekader	Kader van waaruit het leergebied kan worden gezien. Bij Mens en Maatschappij worden situaties, verschijnselen, ontwikkelingen en vraagstukken bekeken vanuit de referentiekaders ruimte en tijd.
Samenhang	Een samenhangend curriculum omschrijven we als een onderwijsprogramma dat voor leerlingen: goed georganiseerd is en bewust ontworpen om het leren te stimuleren, geen inhoudelijke gaten of nodeloze herhalingen bevat, en uitgelijnd is tussen lessen, vakken, leergebieden en onderwijssectoren. Varianten: horizontale samenhang (tussen de Mens & Maatschappij schoolvakken of tussen leergebieden), verticale samenhang (doorlopende leerlijnen tussen sectoren: po-vo).
Vaardigheid	Het vermogen om een handeling uit te voeren. Binnen Curriculum.nu worden vaardigheden op verschillende niveaus gedefinieerd: brede of generieke vaardigheden (voor alle leergebieden), vaardigheden binnen het leergebied (de denk- en werkwijzen) en vakvaardigheden.
Vakbegrip	(Of vakinhoudelijk begrip:) binnen een schoolvak gebruikt begrip. Variant: er wordt ook wel gesproken over vaktaal, de taal die leerlingen gebruiken als ze met het schoolvak bezig zijn. Idealiter gaan leerlingen vakbegrippen ook gebruiken in de omgangstaal.
Vakinhoud	De leerstof (kennis, vaardigheid of een combinatie) die behoort tot een schoolvak.
Visie	De visie geeft aan hoe het leergebied bijdraagt aan wat leerlingen in het po en vo nodig hebben met het oog op hun leren, werken en leven in de hedendaagse en toekomstige samenleving. De visie geeft onder meer een afbakening van het leergebied (inhoud en reikwijdte); hoe het leergebied kan bijdragen aan de drie hoofddoelen van onderwijs (kwalificatie, socialisatie en persoonlijke vorming); wat de samenhang is tussen de disciplines binnen het leergebied; wat de samenhang is met andere leergebieden; wat de samenhang is tussen brede vaardigheden en de kennis en vaardigheden in het leergebied.
Werkwijzen	Voor het leergebied kenmerkende handelingen en activiteiten.

Ontwikkelteamleden Mens & Maatschappij

Annemarie Wering

Ans van Velthoven

Arend Pottjegort

Ariane Breimer

Bertho Busink

Chantal van Heusden

Daan Dictus

Dianne Sandink-de Mare

Evy Kolen

Gijs Oxener

Janneke Metselaar

Jorieke de Jonge

Martijn van Vuuren

Nils de Groot

Raymond de Kreek

Sarah Brinkers

Simone Kamman

Tessy Gaykema